

ISSN 2077-5105

(print)

ISSN 2079-1771

(on-line)

Український соціологічний журнал
Украинский социологический журнал
Ukrainian Sociological Journal **Випуск 23**
2020

Наукове та інформаційне видання

Заснований 2008 року

Український соціологічний журнал

Наукове, інформаційне видання
Заснований 2008 року

Випуск 23 (2020)

Затверджено до друку рішенням Вченої ради
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол № 13 від 26 серпня 2020 року)
Засновники журналу:
Соціологічна асоціація України
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Головний редактор – Балакірева О. М. – канд. соціол. наук, доцентка, ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України» (Київ);

Заступник головного редактора – Сокурянська Л. Г. – д-р соціол. наук, професор, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна;

Відповідальний секретар – Остроухова А. С. – Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна.

Редакційна колегія:

Бакіров В. С. – д-р соціол. наук, професор, академік НАН України, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна;
Батаєва К. В. – д-р філос. наук, доцентка, Харківський гуманітарний університет «Народна українська академія»;
Воннер К. – PhD з культурної антропології, професор антропології та досліджень у сфері релігії, Державний університет Пенсильванії, США;
Герпфер К. – д-р політ. наук, професор, Королівський коледж (Університет Абердіна), Великобританія;
Демків О. Б. – канд. соціол. наук, доцент, Львівський національний університет імені Івана Франка;
Джентіле М. – PhD, професор, факультет соціальних наук, Університет Осло, Норвегія;
Сальнікова С. А. – канд. соціол. наук, доцентка, Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки;
Корпорович Л. – д-р соціол. наук, професор, Ягеллонський університет, Польща;
Мурадян О. С. – канд. соціол. наук, доцент кафедри політичної соціології, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна;
Партицькі С. – професор соціології, Люблінський католицький університет імені Іоанна Павла II;
Філліпс С. – д-р філос. наук, професор антропології, Університет Індіани, США;
Хижняк Л. М. – д-р соціол. наук, професор, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна;
Черниш Н. Й. – д-р соціол. наук, професор, Львівський національний університет імені Івана Франка.

Редакційна рада випуску:

О. Балакірева (Київ), Н. Варга (Ужгород), В. Ворона (Київ), М. Гоманюк (Херсон), А. Горбачик (Київ), Е. Гугнін (Запоріжжя), О. Дейнеко (Харків), Л. Дудко (Черкаси), В. Євтух (Київ), О. Кириленко (Рівне), Н. Коваліско (Львів), І. Кононов (Старобільськ), В. Кривошеїн (Дніпро), Р. Куртсейтов (Сімферополь), О. Лісеєнко (Одеса), Л. Ляпіна (Миколаїв), О. Максимович (Івано-Франківськ), К. Михайльова (Харків), В. Паніотто (Київ), В. Пержун (Чернівці), С. Романенко (Одеса), І. Рущенко (Харків), С. Сальнікова (Луцьк), С. Хобта (Старобільськ), О. Ходус (Дніпро), Н. Цимбалюк (Київ), А. Шатохін (Умань), С. Щудло (Дрогобич).

Зв'язок з редакцією:

УКРАЇНА, 61022, м. Харків, майдан Свободи, 6; телефон (+38-057) 707-53-89,
(+38-057) 707-54-90; факс (+38-057) 714-14-08; e-mail: socioedition@karazin.ua;
сторінка журналу на сайті Соціологічної асоціації України:
<http://sau.in.ua/magazine/ukrayinskyj-socziologichnyj-zhurnal/>
<https://periodicals.karazin.ua/usocjour>

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ №15098-3670Р від 05.03.2009

Статті пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування

Ukrainian Sociological Journal
Scientific and informational journal
Founded 2008.

Issue 23 (2020)

Published by the decision of the Academic council
of V. N. Karazin Kharkiv National University (Protocol № 13 dated 26 August 2020)
The founders of the journal:
Sociological Association of Ukraine
V. N. Karazin Kharkiv National University

Chief Editor – Balakireva O. – PhD in Sociology (Institute for Economics and Forecasting, National Academy of Sciences of Ukraine);
Assistant Editor – Sokurianska L. – Doctor of Sciences (Sociology), Full Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University).
Technical Secretary – Ostroukhova A. – V. N. Karazin Kharkiv National University

Editorial Board:

Bakirov V. – Doctor of Sciences (Sociology), Full Professor, Academician of the National Academy of Sciences of Ukraine, Corresponding Member of the Academy Pedagogical Sciences of Ukraine, (V. N. Karazin Kharkiv National University);
Bataeva E. – Doctor of Philosophy Science, Associate Professor (Kharkiv Humanitarian University «People's Ukrainian Academy»);
Chernysh N. – Doctor of Sciences (Sociology), Full Professor (Ivan Franko National University of Lviv);
Demkiv O – PhD in Sociology, Associate Professor (Ivan Franko National University of Lviv);
Gentile M. – PhD, Professor, Faculty of Social Sciences (University of Oslo);
Haerpfher C. – Professor Emeritus, University of Aberdeen, UK; Professor of Sociology, United Arab Emirates University; Director, Institute for Comparative Survey Research «Eurasia Barometer»; President, World Values Survey Association; Research Professor of Politics and International Relations, University of Vienna, Austria;
Khyzhniak L. – Doctor of Sciences (Sociology), Full Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University);
Korporowicz L. – PhD, Professor of Sociology, Institute of Intercultural Studies (Jagiellonian University in Krakow, Poland);
Muradyan O. – Candidate of Science in Sociology (PhD), Senior Lecture (V. N. Karazin Kharkiv National University);
Partycki S. – Full Professor of Sociology (The John Paul II Catholic University of Lublin);
Phillips S. – PhD, Professor of Anthropology (Russian and East European Institute, Indiana University, USA);
Salnikova S – PhD of Sociology, Associate Professor (Lesya Ukrainka Eastern European National University);
Wanner C. – PhD of Cultural Anthropology, Professor of History, Anthropology and Religious Studies (The Pennsylvania State University).

Editorial Board of issue:

O. Balakireva (Kyiv), M. Homanyuk (Kherson), A. Horbachyk (Kyiv), E. Gugin (Zaporizhzhia), A. Deineko (Kharkiv), L. Dudko (Cherkasy), V. Evtukh (Kyiv), S. Khobta (Starobilsk), O. Khodus (Dnipro), I. Kononov (Starobilsk), N. Kovalisko (Lviv), V. Kryvoshein (Dnipro), R. Kurtseitov (Simferopol), O. Kyrylenko (Rivne), L. Liapina (Mykolaiv), H. Liseyenko (Odesa), O. Maksymovych (Ivano-Frankivsk), K. Mykhailova (Kharkiv), V. Paniotto (Kyiv), V. Perzhun (Chernivtsi), S. Romanenko (Odesa), I. Rushchenko (Kharkiv), N. Tsimbaliuk (Kyiv), S. Salnikova (Lutsk), A. Shatokhin (Uman), S. Shchudlo (Drohobych), N. Varga (Uzhhorod), V. Vorona (Kyiv).

Contacts:

6, Svobody sq., Kharkiv, 61022, Ukraine
phones (+38-057) 707-53-89, (+38-057) 707-54-90; fax (+38-057) 714-14-08;
e-mail: socioedition@karazin.ua
<https://periodicals.karazin.ua/usocjour/index>
<http://sau.in.ua/magazine/ukrayinskyj-socziologichnyj-zhurnal/>

The Peer-reviewed Journal.
Registration license KB № 15098-3670P issued 05.03.2009.

ЗМІСТ

Вітаємо з ювілеєм!	7
Олександра Дейнеко (Харків) Теоретичні вісі концепту соціальної згуртованості: переосмислюючи творчість Е. Дюркгейма.....	12
Сергій Яремчук (Чернівці) Постсекулярність як предмет дослідження: проблеми концептуалізації та множинність підходів	21
Ігор Щербак (Харків) Традиції дослідження ідентичностей в сучасній українській соціології: фокуси та контексти.....	31
Світлана Романенко (Одеса) Віртуальний простір як джерело первинної соціальної інформації.....	39
Юлія Сорока (Харків), Ольга Дзюба (Харків) Інклюзивний потенціал дискурсу мусульман в українських ЗМІ: за результатами емпіричного дослідження.....	46
Станіслав Катаєв (Запоріжжя) Сільська інтелігенція в умовах трансформації аграрної сфери сучасного українського суспільства.....	56
Богдан Дикань (Харків) Реіфікація як фактор суб'єктивації електронних пристроїв: магія у XXI столітті.....	63
Вимоги до публікацій.....	77

CONTENTS

Our Congratulations!	7
Oleksandra Deineko (<i>Kharkiv</i>) Theoretical Axes of the Concept of Social Cohesion: Rethinking of E. Durkheim’s scientific Heritage.....	12
Serhii Yaremchuk (<i>Chernivtsi</i>) Post-Secularity as a Subject of Research: Problems of Conceptualization and Plurality of Approaches.....	21
Ihor Shcherbak (<i>Kharkiv</i>) Identities Research Traditions in Contemporary Ukrainian Sociology: Focuses and Contexts.....	31
Svitlana Romanenko (<i>Odessa</i>) Virtual Space as a Source of Primary Social Information.....	39
Iulia Soroka (<i>Kharkiv</i>), Olha Dziuba (<i>Kharkiv</i>) Inclusive Capacity of Ukrainian Media Discourse on Muslims: the Results of Empirical Research.....	46
Stanislav Kataev (<i>Zaporizhzhya</i>) Rural Intelligentsia in the Conditions of Transformation of Agrarian Sphere of Modern Ukrainian Society.....	56
Bohdan Dykan (<i>Kharkiv</i>) The Reification as a Factor of Electronic Devices Subjectivation: XXI Centuries’ Magic.....	63
The Requirements to the Publication.....	77

СОДЕРЖАНИЕ

Поздравляем с юбилеем!	7
Александра Дейнеко (Харьков) Теоретические оси концепта социальной сплоченности: переосмысливая творчество Э. Дюркгейма.....	12
Яремчук Сергей (Черновцы) Постсекулярность как предмет исследования: проблемы концептуализации и множественность подходов	21
Игорь Щербак (Харьков) Традиции изучения идентичностей в современной украинской социологии: фокусы и контексты.....	31
Светлана Романенко (Одесса) Виртуальное пространство как источник первичной социальной информации.....	39
Юлия Сорока (Харьков), Ольга Дзюба (Харьков) Инклюзивный потенциал дискурса мусульман в украинских СМИ: по результатам эмпирического исследования.....	46
Станислав Катаев (Запорожье) Сельская интеллигенция в условиях трансформации аграрной сферы современного украинского общества.....	56
Богдан Дикань (Харьков) Реификация как фактор субъективации электронных устройств: магия в XXI веке.....	63
Требования к публикациям.....	77

ВІТАЄМО З ЮВІЛЕЄМ!

2020 рік виявився багатим на ювілейні дати провідних українських соціологів.

Редакційна колегія «Українського соціологічного журналу» приєднується до привітань Президента Соціологічної асоціації України, ректора Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, академіка НАН України Віля Савбановича Бакірова нашим колегам-ювілярам та бажає їм міцного здоров'я, творчих успіхів та усяляких гараздів.

*Директору Інституту соціології
Національної академії наук України,
академіку НАН України,
заслуженому діячу науки та техніки України
доктору економічних наук, професору
ВОРОНІ В. М.*

ШАНОВНИЙ ВАЛЕРІЮ МИХАЙЛОВИЧУ!

Від імені Правління Соціологічної асоціації України та себе особисто щиро вітаю Вас з мужньою датою – 80-річчям від дня народження!

Соціологічна спільнота України добре знає і поважає Вас як видатного вченого, організатора науки, багатогранну особистість, талановиту людину!

Ваша багаторічна плідна праця на посаді директора однієї з провідних наукових установ нашої країни – Інституту соціології Національної академії наук України, Ваш величезний внесок у розвиток академічної соціології є свідченням високого професіоналізму та безкінечної відданості справі розбудови вітчизняної соціологічної науки.

Ви є знаним у нашій країні фахівцем у галузі економічної соціології, теорії та методології соціологічної науки, досліджень політичних реалій української незалежності, соціальної структури пострадянської України, якості життя її громадян.

Ви, безумовно, належите до числа тих, кого називають елітою нації. Ваше життя є чудовим прикладом актуалізації творчих інтенцій Вашої особистості, невгамовної праги наукового пізнання.

Ваша наполеглива праця і колосальний досвід організації наукової діяльності викликають захоплення та велику повагу до Вас не тільки соціологів пострадянського простору, але й фахівців, що працюють далеко за його межами. На Ваших наукових публікаціях (підручниках, монографіях, статтях) виховано багато поколінь вітчизняних соціологів.

Хочу висловити вам щирі вдячність за багаторічну роботу у складі Правління Соціологічної асоціації України.

Шановний Валерію Михайловичу! У день Вашого чудового ювілею бажаємо Вам найміцнішого здоров'я, натхнення, творчих досягнень, підтримки рідних, друзів та колег! Многая літа, шановний наш ювіляре!

*Президент Соціологічної асоціації України,
ректор Харківського національного
університету імені В. Н. Каразіна,
академік НАН України
Віль Бакіров*

*Доктору соціологічних наук, професору,
професору кафедри соціології та політології
Національного авіаційного університету
ЯКОВЕНКУ Ю. І.*

ШАНОВНИЙ ЮРІЮ ІВАНОВИЧУ!

Від імені Правління Соціологічної асоціації України і себе особисто щиро вітаю Вас з 70-річним ювілеєм!

Ваша наполеглива праця і великий досвід наукової і організаційної роботи добре відомі не тільки широкому соціологічному загалу в Україні, але й далеко за її межами. Ми пишаємося Вами як колегою і високо цінуємо Ваші ділові якості. Захоплюємося Вашим інтелектом, цілеспрямованістю, порядністю.

Важко перерахувати усі Ваші заслуги і досягнення як талановитого вченого, відомого дослідника в галузі теорії та методології соціології, соціології освіти, методики та методології соціологічних досліджень, соціології політики. Ваші численні наукові публікації засвідчують вагомість Вашого внеску в розвиток соціології в нашій країні.

Ми безкінечно вдячні Вам за плідну роботу в складі Правління Соціологічної асоціації України, в якості керівника науково-дослідницького комітету САУ з питань методології та логіки соціології, члена контрольно-ревізійної комісії САУ, незмінного організатора, учасника та модератора секції з питань теорії і методології соціології усіх Конгресів Соціологічної асоціації України. Ми надзвичайно цінуємо Ваші зусилля щодо боротьби з методологічною травмою вітчизняної соціології.

У зв'язку з Вашим ювілейним днем народження прийміть найщиріші побажання міцного здоров'я, благополуччя, молодості душі, відчуття повноти і неповторності життя, розуміння і підтримки людей, які Вас оточують, реалізації найсміливіших творчих задумів! Хай у Вас попереду буде ще багато плідних та натхненних років, хай примножуються Ваші досягнення!

*Президент Соціологічної асоціації України,
ректор Харківського національного
університету імені В. Н. Каразіна,
академік НАН України
Віль Бакіров*

*Доктору філософських наук,
професору, головному науковому співробітнику
Інституту соціології Національної академії наук
України*
РУЧЦІ А. О.

ШАНОВНИЙ АНАТОЛІЮ ОЛЕКСАНДРОВИЧУ!

Від імені Правління Соціологічної асоціації України та себе особисто щиро вітаю Вас з чудовою датою – 80-річним ювілеєм!

Ваш життєвий шлях – гідний взірць таланту, ерудиції, працьовитості і одночасно такту, доброзичливості, делікатності. Усі ці роки ми знаємо Вас як вдумливого вченого-соціолога, організатора науки, виключно світлу людину, яка служить для нас справжнім еталоном за багатьма професійними й особистісними якостями.

Роки Вашої роботи в галузі соціологічної науки і освіти ознаменувалися значними досягненнями. Ви по праву вважаєтесь фундатором вітчизняної соціології, її живим класиком. Ви – відомий в Україні та за її межами фахівець у галузі історії і теорії соціології, соціології культури, соціокультурного аналізу, аксіології, соціології демократії, медіа-досліджень.

Вашому перу належать численні монографії, підручники, наукові статті. Ваші роботи вивчаються, цитуються, стимулюють творчий пошук як молодих учених, так і досвідчених фахівців-соціологів. Ваша наукова діяльність високо оцінюється як вітчизняними, так і закордонними колегами.

Від щирого серця бажаємо Вам підкорення нових ювілейних вершин, чудових досягнень у благородній справі розвитку соціологічної науки та освіти, міцного здоров'я, сімейних радощів та оптимізму.

*Президент Соціологічної асоціації України,
ректор Харківського національного
університету імені В. Н. Каразіна,
академік НАН України*
Віль Бакіров

*Заступнику директора з наукової роботи
Інституту соціології НАН України,
завідувачу відділу методології
і методів соціології,
член-кореспонденту НАН України, доктору
філософських наук, професору
ГОЛОВАСІ Є. І.*

ШАНОВНИЙ ЄВГЕНЕ ІВАНОВИЧУ!

Прийміть щирі вітання від Соціологічної асоціації України та Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна з нагоди Вашого ювілею!

Ви, безумовно, належите до вузького кола особливих особистостей, які поєднують у собі потужний інтелект, автентичну інтелігентність і справжню людяність. Із року в рік Ви та очолюваний Вами колектив викристалізуєте, виточуєте кожну грань фахового пізнання, свою теоретичну базу, предмет і методи досліджень, активно інтегруєте це в українську та світову соціологічну науку. Поставивши провідним принципом своєї діяльності формування соціологічної еліти нашої країни, готуєте високопрофесійних універсальних соціологів.

Вагомим і незаперечним є Ваш авторитет серед друзів та колег не тільки Інституту соціології НАН України, але й всієї вітчизняної соціологічної спільноти! Важко перерахувати всі Ваші заслуги і досягнення як талановитого вченого, відомого дослідника в галузі теорії й методології соціології, соціології політики та соціальних трансформацій, соціології особистості та соціальної психології. Ваші непересічні результати наукових досліджень засвідчують вагомість Вашого внеску в розвиток соціології в нашій країні.

Ваша постать бездоганного професіонала, людини компетентної, вольової, інтелектуальної і доброзичливої викликають захоплення всіх, хто має щастя працювати і спілкуватися з Вами! Прийміть найтепліші побажання доброго здоров'я, життєвого оптимізму, бадьорості духу, невичерпної енергії, удачі та успіхів у здійсненні всього задуманого і бажаного!

*Президент Соціологічної асоціації України,
ректор Харківського національного
університету імені В. Н. Каразіна,
академік НАН України
Віль Бакіров*

*Доктору соціологічних наук, професору,
завідувачу відділу соціальних структур
Інституту соціології Національної академії
наук України*
МАКЕЄВУ С. О.

ШАНОВНИЙ СЕРГІЮ ОЛЕКСІЙОВИЧУ!

Від імені Правління Соціологічної асоціації України та себе особисто щиро вітаю Вас зі славним ювілеєм!

Соціологічна спільнота нашої країни шанує Вас як талановитого науковця, досвідченого керівника, організатора науки, багатогранну особистість. Важко переоцінити Ваш внесок у розвиток соціологічної науки в Україні. Великої популярності серед науковців нашої країни набули Ваші численні статті, підручники, монографії з проблем соціальної структури та стратифікації, соціальної нерівності, ідентичності, теорії та історії соціології.

Відділ соціальних структур Інституту соціології Національної академії наук України, який Ви очолюєте вже багато років, є беззаперечним лідером у дослідженні особливостей соціально-статусної стратифікації сучасного українського суспільства.

Ми, Ваші колеги, не перестаємо захоплюватися Вашими науковими здобутками, працездатністю, цілеспрямованістю, любов'ю до життя, мудрістю, почуттям гумору, унікальністю Вашої особистості!

За Вашої безпосередньої участі проведено чимало наукових конференцій як загальнонаціонального, так і міжнародного рівня. Особливо хочу відзначити Ваш внесок в організацію та проведення щорічної наукової конференції Інституту соціології НАН України та Соціологічної асоціації України «Панінські читання».

Хай цей чудовий ювілей надасть нового імпульсу в реалізації Вашого життєвого проекту! Бажаємо Вам міцного здоров'я, творчого натхнення, нових успіхів у справі розвитку соціологічної науки в Україні!

*Президент Соціологічної асоціації України,
ректор Харківського національного
університету імені В. Н. Каразіна,
академік НАН України*
Віль Бакіров

ТЕОРЕТИЧНІ ВІСІ КОНЦЕПТУ СОЦІАЛЬНОЇ ЗГУРТОВАНOSTI: ПЕРЕОСМИСЛЮЮЧИ ТВОРЧІСТЬ Е. ДЮРКГЕЙМА

Олександра Дейнеко

*кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, майдан Свободи, 4, Харків, 61122, Україна, deineko@karazin.ua,
ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-3659-0861>*

Робота присвячена переосмисленню наукового доробку класика соціологічної думки Е. Дюркгейма крізь оптику визначення теоретичних засад концепту соціальної згуртованості. Методологічна складність виконання дослідницького завдання зумовлена відсутністю чітко оформленого та визначеного концепту соціальної згуртованості в науковій спадщині Е. Дюркгейма, реконструювання теоретичних вісей якого потребує застосування соціологічної уяви та індуктивного методу. Актуальність такої дослідницької перспективи автор пов'язує з тим, що в більшості закордонних розвідок, присвячених вивченню феномену соціальної згуртованості, присутні обмежені згадки про Е. Дюркгейма як одного із фундаторів концепту соціальної згуртованості, а деколи наводяться неточні інтерпретації його поглядів.

У статті визначено сім теоретичних вісей концепту соціальної згуртованості, представлених у науковій спадщині Е. Дюркгейма – однорідність/ диференціація, ціннісно-нормативний консенсус/ аномія, відсутність взаємодій/ постійність взаємодій, механічна солідарність/ органічна солідарність, співвідношення між індивідуальним та колективним, інклюзія/ ексклюзія, інтегрованість/ дезінтегрованість. Для кожної вісі автором визначено її змістове призначення та присутність на різних соціальних рівнях. Встановлено, що окремі елементи визначених теоретичних вісей є складниками моделей емпіричної операціоналізації соціальної згуртованості в сучасних закордонних дослідженнях, здійснених Дж. Чаном, Р. Бергер-Шмітт, Дж. Дженсон.

Акцентовано на евристичності визначення Е. Дюркгеймом сутності соціальної згуртованості як соціального процесу, що має динамічну природу становлення та відтворення, потребує уникнення крайніх станів своєї реалізації (надпосилення чи нестачі) та має вплив на всі рівні соціального – макро-, мезо- та мікро-. Наголошено на визначенні класиком соціології практичної значущості соціальної згуртованості як соціального феномену, що має превентивні властивості відносно широкого кола негативних соціальних явищ та процесів, що, на думку автора дослідження, робить концепт соціальної згуртованості евристичним не лише для наукового дискурсу, але й для соціальної політики сучасних держав.

Ключові слова: соціальна згуртованість, Еміль Дюркгейм, теоретична вісь, наукова спадщина, соціальний процес, соціальна солідарність, інклюзія, ексклюзія, аномія, інтегрованість, диференціація.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСИ КОНЦЕПТА СОЦИАЛЬНОЙ СПЛОЧЕННОСТИ: ПЕРЕОСМЫСЛИВАЯ ТВОРЧЕСТВО Э. ДЮРКГЕЙМА

Александра Дейнеко

кандидат социологических наук, доцент кафедры социологии Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина, площадь Свободы, 4, Харьков, 61122, Украина, deineko@karazin.ua, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-3659-0861>

Работа посвящена переосмыслению научного наследия классика социологической мысли Э. Дюркгейма сквозь оптику определения теоретических основ концепта социальной сплоченности. Методологическая сложность выполнения исследовательской задачи обусловлена отсутствием четко оформлен-

ного и определенного концепта социальной сплоченности в научном наследии Э. Дюркгейма, реконструкция теоретических осей которого требует применения социологического воображения и индуктивного метода. Актуальность исследовательской перспективы автор связывает с тем, что в большинстве зарубежных исследований, посвященных изучению феномена социальной сплоченности, присутствуют ограниченные упоминания об Э. Дюркгейме как одном из фундаторов концепта социальной сплоченности, а порой приводятся и неточные интерпретации его взглядов.

В статье выделены семь теоретических осей концепта социальной сплоченности, представленных в научном наследии Э. Дюркгейма - однородность / дифференциация, ценностно-нормативный консенсус / аномия, отсутствие взаимодействий / постоянство взаимодействий, механическая солидарность / органическая солидарность, соотношение между индивидуальным и коллективным, инклюзия / эксклюзия, интегрированность / дезинтеграция. Для каждой оси автором определены ее содержательное предназначение и присутствие на различных социальных уровнях. Установлено, что отдельные элементы выделенных теоретических осей присутствуют как составляющие моделей эмпирической операционализации социальной сплоченности в современных зарубежных исследованиях, осуществленных Дж. Чаном, Р. Бергер-Шмитт, Дж. Дженсон.

Сделан вывод об эвристичности определения Э. Дюркгеймом сущности социальной сплоченности как социального процесса, который обладает динамической природой становления и воспроизводства и не приемлет крайние состояния своей реализации (сверхусиление или недостаток), а также влияет на все уровни социального – макро-, мезо- и микро-. Акцентировано на определении классиком социологии практической значимости социальной сплоченности как социального феномена, обладающего превентивными свойствами в отношении широкого круга негативных социальных явлений и процессов, что, по мнению автора исследования, делает концепт социальной сплоченности эвристическим не только для научного дискурса, но и для социальной политики современных государств.

Ключевые слова: социальная сплоченность, Эмиль Дюркгейм, теоретическая ось, научное наследие, социальный процесс, социальная солидарность, инклюзия, эксклюзия, аномия, интегрированность, дифференциация.

THEORETICAL AXES OF THE CONCEPT OF SOCIAL COHESION: RETHINKING OF E. DURKHEIM'S SCIENTIFIC HERITAGE

Oleksandra Deineko

PhD in Sociological Science, Associate Professor Department of Sociology V. N. Karazin Kharkiv National University, 4, Svobody Sq., Kharkiv, 61122, Ukraine, deineko@karazin.ua, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-3659-0861>

The paper is dedicated to reviewing the scientific heritage of the classic of French sociology E. Durkheim through the optics of identification of theoretical foundations of the concept of social cohesion. Methodological complexity of the research task is due to the lack of well-formed and clearly defined concept of social cohesion in the scientific heritage of E. Durkheim, reconstruction of theoretical axes of which requires sociological imagination and inductive method using. The author attributes the relevance of this research perspective to the fact that in most foreign studies dedicated to social cohesion phenomenon research there are either limited mentions of E. Durkheim as one of the founders of social cohesion concept or inaccurate interpretations of his views.

The paper identifies seven theoretical axes of the concept of social cohesion, presented in the scientific heritage of E. Durkheim - homogeneity / differentiation, value-normative consensus / anomie, lack of interactions / constancy of interactions, mechanical solidarity / organic solidarity, relationship between individual and collective, inclusion / exclusion, integration / disintegration. The author has determined semantic purpose and presence at different social levels for each axis. It is established that some elements of certain theoretical axes are present as components of models of social cohesion empirical operationalization in contemporary foreign studies conducted by J. Chan, R. Berger-Schmitt, J. Jenson.

It is summed up heuristics of E. Durkheim's definition of essence of social cohesion as a social process that has a dynamic nature of formation and reproduction, requires avoidance of extreme states of its implementation (overpowering or deficiency)

and has an impact on all social levels – macro-, meso- and micro-. Emphasis has been placed on the identification of the classics of French sociology social cohesion practical significance as a social phenomenon that has preventive properties against a wide range of negative social phenomena and processes. This fact, according to the author, makes the concept of social cohesion heuristic not only for scientific discourse but also for contemporary state social policy.

Keywords: social cohesion, Emil Durkheim, theoretical axis, scientific heritage, social process, social solidarity, inclusion, exclusion, anomie, integration, differentiation.

Постановка проблеми. Аналіз останніх досліджень та публікацій. Концепт соціальної згуртованості набуває активного розвитку в сучасних наукових студіях. Актуалізація його вивчення пов'язана з тим, що соціальна згуртованість одночасно є як науковим концептом, так і самостійним напрямом державної соціальної політики на міжнародному та національному рівнях. Згадки про неї присутні в документах Ради Європи, де остання розглядається як «спроможність суспільства забезпечити добробут усіх його членів, мінімізуючи нерівність та уникаючи маргіналізації» [1, р.14].

Дж. Чан пояснює інтерес до вивчення соціальної згуртованості занепокоєністю, що остання руйнується через глибокі суспільні зміни, такі як: зростання етнокультурної різноманітності, збільшення розриву між багатими та бідними, падіння держави добробуту, секуляризація та технологічні зміни, що роблять життя людей більш невизначеними [2]. У зв'язку з цим соціальна згуртованість розглядається сучасними демократіями як соціальний інструмент, орієнтований на поліпшення «добробуту усіх членів суспільства, на створення почуття приналежності, довіри та можливостей покращення мобільності» [3, р.1], позиціонуючись як макросоціальне явище.

Окремим напрямом актуалізації уваги до дослідження соціальної згуртованості є активізація міграційних процесів та соціальні наслідки глобалізації на рівні локальних спільнот. Саме тому все більшу увагу закордонних дослідників привертає вивчення соціальної згуртованості у зв'язку з етнічним та культурним різноманіттям, де останнє найчастіше розглядається як головний стрижень превенції локальних конфліктів [4]. Незважаючи на те, що концепт соціальної згуртованості все інтенсивніше інтегрується як у соціальну практику, так і у сферу закордонного наукового пошуку, його дослідження в українському соціоло-

гічному дискурсі поки не набули належної уваги.

Цікаво і те, що наявні публікації з дослідження соціальної згуртованості в Україні переважно представлені роботами економістів, в яких остання розглядається доволі однобічно – у зв'язку з концепцією соціального капіталу та довіри (Гриненко А.М.) [5], як чинник економічного розвитку (Полунсєв Ю.В.) [6] і показник якості життя (Кицак Т.Г.) [7].

Поняття «соціальна згуртованість» має десятки визначень, що ґрунтуються на різних методологічних підходах дослідників цього феномену. Як справедливо зазначає Г. Нолл, соціальна згуртованість є відносно новим феноменом у дослідженнях якості життя, проте її засади беруть свій початок у теорії соціальної солідарності Е. Дюркгейма [8]. Звернення до наукової спадщини французького соціолога присутнє в багатьох закордонних розвідках, присвячених вивченню феномену соціальної згуртованості (приміром, роботи [9-11]). В той же час, більшість із них обмежується або згадками про Е. Дюркгейма як одного із фундаторів концепту соціальної згуртованості, або констатацією взаємозв'язку між типом соціальної солідарності та ступенем згуртованості суспільства. Нам вбачається необхідним приділити більшу увагу переосмисленню наукового доробку французького соціолога задля визначення теоретичних засад концепту соціальної згуртованості, що *і становить мету даної публікації*. Такий дослідницький крок видається актуальним у зв'язку із подальшим конструюванням соціологічного визначення «соціальної згуртованості» та розробки моделей її емпіричної концептуалізації.

Виклад основного матеріалу. Е. Дюркгейм широко відомий як автор концепції соціальної солідарності (і саме цей феномен, на відміну від соціальної згуртованості, набув належної уваги серед вітчиз-

няних дослідників), проте в його роботах можна зустріти і звернення до феномену соціальної згуртованості. Ці згадки, на відміну від концепції соціальної солідарності, не є чітко оформленими; ознаки, що покладено в основу поняття «соціальної згуртованості», наведено доволі розрізнено, а його реконструювання у творах французького соціолога потребує активного використання соціологічної уяви. Тим не менш, соціальна згуртованість як соціологічна категорія та соціальний феномен посідає належне місце як у теорії розвитку суспільства Е. Дюркгейма, так і у більш практично орієнтованих працях соціолога, зокрема в його етюді про самогубство.

У роботі «Про розподіл суспільної праці» французький соціолог розглядає соціальну згуртованість як ознаку суспільства та результуючий феномен взаємодії різних соціальних груп (тобто як феномен макрорівня) [12]. Одна із перших теоретичних вісей, яку Е. Дюркгейм закладає в обґрунтування появи цього феномену, – діалектичність соціального у площинах «*однорідність/диференціація*», спираючись на яку дослідник конструює теорію розвитку різних типів суспільств. Французький соціолог фактично виходить з того, що поява суспільства пов'язана з соціальною диференціацією, а соціальна згуртованість дозволяє поєднати розрізнені сукупності в єдине ціле. Підтвердження цього висновку знаходимо в такій тезі Е. Дюркгейма: «Для Спенсера повністю однорідне суспільство не було б суспільством, оскільки однорідне не є стійким за природою, а суспільство – це переважно згуртоване ціле» [12, с.171]. Цю тезу Г. Спенсера соціолог розгортає у власний висновок про те, що згуртованість суспільства, що побудована на подібностях, позбавляє його частини будь-якої визначеної цілі чи організації; ці складники представляють собою «однорідну масу», не відрізняючись між собою [12]. Такий формат суспільства французький соціолог називає ідеальним та таким, що не враховує соціальну диференціацію, сформовану розподілом праці. Е. Дюркгейм підсумовує, що саме розподіл праці робить згуртованими суспільства, в яких ми живемо; а сам розподіл праці по суті є соціальною диференціацією, як підкреслюють дослідники його творчості Г.С. Батигін та Д.Г. Подвойський [13]. Це актуалізує визначену нами теоре-

тичну вісь «однорідність/диференціація» як основу концепції соціальної згуртованості, що визначає її функціональну роль.

Важливо відзначити ще один аспект, який розкриває діалектизм вісі «однорідність/диференціація». Для забезпечення згуртованості гетерогенних суспільств у них має бути щось спільне, що їх поєднує, надає соціальній диференціації процесуальний стрижень та здатність до синергії. На думку Е. Дюркгейма, цим спільним є ціннісно-нормативний консенсус, що формує нормативний порядок відтворення суспільства. Присутність ціннісно-нормативного вакууму приводить суспільство до стану аномії, що супроводжується дефіцитом соціальної солідарності та соціальною дезінтеграцією. Відсутність норм і правил поведінки призводить до втрати сенсу у взаємодіях, у прагненнях індивіда бути залученим до певних соціальних спільнот. Аномічне суспільство не здатне запропонувати індивіду стійку систему життєвих орієнтацій. Коли наявний соціальний досвід у нових умовах стає неможливо застосувати на особистісному рівні, на думку Е. Дюркгейма, підвищується схильність до аномічних самогубств [14]. Тому другу теоретичну вісь концепту соціальної згуртованості ми визначаємо як «*ціннісно-нормативний консенсус/аномія*». Якщо теоретична вісь «однорідність/диференціація» визначала функціональну роль соціальної згуртованості, то вісь «ціннісно-нормативний консенсус/аномія» формує онтологічні умови для існування останньої.

Концепція аномії є евристичною для розуміння сутності соціальної згуртованості суспільства на макрорівні. Фактично сфера соціокультурного виступає необхідною умовою існування соціальної згуртованості: цінності, що поділяються суб'єктами на рівні ціннісних орієнтацій; норми та зразки поведінки, дієвість яких відтворюється в соціальному досвіді, що в сукупності «активізують» соціальне ціле. Проте ціннісно-нормативний консенсус не є одномоментно та апіорно заданим. Тут цікавим постає поняття «правил», яке Е. Дюркгейм пов'язує з формою відносин, що виникають між соціальними функціями. Французький соціолог підсумовує, що стан аномії не є можливим там, де «солідарні органи знаходяться в тісному і тривалому дотику» [12, с. 342], іншими словами – там, де присутні постій-

ні та тривалі взаємодії. І цей аспект надає динамізму підходу Е. Дюркгейма, засвідчуючи процесуальну природу соціальної згуртованості, її сутність як результуючої соціальних інтеракцій. Це дає нам можливість запропонувати таку теоретичну вісь концепту соціальної згуртованості – *«відсутність взаємодій/постійність взаємодій»*, яка одночасно виступає онтологічною умовою соціальної згуртованості та маніфестує її сутність як соціального процесу.

Повертаючись до стрижневого для Е. Дюркгейма поняття розподілу праці, нагадаємо, що цей феномен виступає своєрідною «лінією розмежування» між двома типами соціальної солідарності – механічної (що властива первісним, традиційним суспільствам) та органічної (що формується в сучасних суспільствах).

Соціальна солідарність для Е. Дюркгейма – це характеристика типу соціальних зв'язків на рівні спільнот, що оточують індивіда. Розвиток людства призвів до збільшення кількості населення на певній території (матеріальна щільність), що зумовило зростання частоти та інтенсивності соціальних контактів (моральна щільність). Інтенсифікація взаємодій (у тому числі за дефіцитні ресурси) формує необхідність нової моделі соціальної адаптації, що побудована на конкуренції навичок та вмінь як принципу функціонування спільнот. Це актуалізує появу як розподілу праці, так і органічної солідарності, що витісняє механічну [12].

Типи соціальної солідарності, на думку французького соціолога, відрізняються способами їхнього формування: механічна заснована на подібностях, а органічна – на відмінностях. І власне тип соціальних зв'язків на рівні соціальних спільнот ми розглядаємо як наступну теоретичну вісь концепту соціальної згуртованості – *«механічна солідарність/органічна солідарність»*. На перший погляд, можна було б підсумувати, що механічна солідарність міцніше згуртовує суспільство, бо вона заснована на подібностях, а в суспільствах диференційованих (з розвинутим розподілом праці та домінуванням органічної солідарності) соціальна згуртованість слабкіша. Деякі сучасні дослідники наголошують на актуальності саме такого висновку (див., зокрема, висновок О.Р. Ярської-Смирнкової [15, с. 43]), проте, на наше переконання, він

не відповідає засадам концепції французького класика.

Останнє пояснюється тим, що Е. Дюркгейм розмежовує механічну та органічну солідарність у тому числі, за ознакою сили соціального зв'язку, який вони формують. На його переконання, «відносна сила двох соціальних зв'язків вимірюється неоднаковою легкістю, з якою вони розриваються» [12, с. 143]. Соціолог підсумовує, що для солідарності, побудованої лише на подібностях ймовірніші розриви соціальних зв'язків, які є частішими та легшими. Е. Дюркгейм ілюструє такий висновок прикладами народів, які покидали свого вождя через незгоду з його діями. У той же час, розподіл праці, який встановлює диференціацію функцій, на думку Е. Дюркгейма, ускладнює розрив соціального зв'язку та відокремлення від групи: «Відокремте населення кам'яновугільної копії від сусідів, що плавлять метал – і відразу останні загинуть соціально, а потім й індивідуально» [12, с. 144]. У такий спосіб французький соціолог підкреслює, що існування соціальної згуртованості є функціонально зумовленим і вбудованим у систему соціальних відносин, опосередкованих розподілом праці. Це розкриває інструментальне «завдання» соціальної згуртованості для суспільства, що має, на думку Е. Дюркгейма, підтримувати та забезпечувати індивідуальну та групову взаємозалежність.

Г. С. Батигін та Д. Г. Подвойський справедливо підсумовують, що органічна солідарність породжує більш міцні та сталі соціальні формування, оскільки «добровільна та усвідомлена «згода різнорідного» інтегрує суспільну систему краще, ніж примусова та штучна «згода однорідного» [13, с.189]. Цей висновок ілюструє ситуація інколи присутнього небажання в спілкуванні та відвідуванні дальніх родичів (примусова «згода однорідного», заснована на кровній, аскриптивній приналежності до групи інколи без наявності інших спільних ознак) у порівнянні з мотивацією залучення до різного роду спільнот за «навичками» та інтересами (тобто «згода різнорідного») – зустрічі з колегами по роботі, спортивній команді тощо. Як підсумовує сам Е. Дюркгейм: «механічна солідарність не лише слабкіше пов'язує людей, ніж органічна, але й відповідно до нашого руху соціальною еволюцією все більше слабшає» [12, с. 146]. В цьому проявляється діалетичність підходу Е. Дюркгейма: соці-

альна диференціація суспільства, що зумовлена поглибленням розподілу праці, сприяє формуванню більш сталих та надійних комплексарних зв'язків, що гармонійно доповнюють окремі частини єдиного цілого.

Розмежовуючи типи соціальної солідарності, Е. Дюркгейм вводить ще одну теоретичну вісь – *«співвідношення між колективним та індивідуальним»*, що є актуальною для концепту соціальної згуртованості. У цьому зв'язку він розглядає проєкцію типів солідарності на індивідуальному рівні у взаємозв'язку із можливим залученням індивіда до різних соціальних груп. На відміну від механічної солідарності, що «зростає у зворотному зв'язку до індивідуальності» [12, с.126], тип соціального зв'язку, який формує органічна солідарність, сприяє розкриттю особистісної самобутності завдяки вибору професії, політичним уподобанням, соціальним інтересам, культурному споживанню тощо. Солідарність, що заснована на «усвідомленні відмінностей», дає індивідові право бути несхожим на інших та мати особистісну свободу. Це, у свою чергу, передбачає можливість залучення до різних соціальних спільнот, тобто можливість множинного гуртування. Саме тому, на думку, Е. Дюркгейма, органічна солідарність є більш прогресивною формою соціальних зв'язків та актуалізується в умовах сучасних суспільств.

Більш детальний аналіз вісі *«співвідношення між колективним та індивідуальним»* набув своє продовження в іншій роботі Е. Дюркгейма «Самогубство: соціологічний етюд» [14], де він розвиває перспективи дослідження соціальної згуртованості на рівні окремих соціальних спільнот (тобто на мезорівні). У наведеному дослідженні соціальна згуртованість розглядається як дієвий засіб превенції самогубств у зв'язку з перспективами її посилення на рівні соціальних груп, що оточують індивіда. В роботі «Самогубство: соціологічний етюд» соціальна згуртованість постає як:

1) *динамічна категорія*, що піддається впливу (власне це зумовлено можливістю її посилення чи послаблення);

2) *відносна величина*, під час конструювання якої на рівні окремих спільнот потрібно уникати як її надмірного прояву, так і нестачі.

У цьому зв'язку французький соціолог робить застереження, що надпотужна згуртованість деяких груп веде до тотального

контролю над особистістю і може поставити під сумнів цінність індивідуального життя. В якості сучасного прикладу «шкідливого» прояву надпотужної соціальної згуртованості на рівні спільнот можна навести різного роду секти, які позбавляють індивіда сфери особистісного (власної точки зору, світоглядних позицій, вибору тощо), щоб зробити частиною колективного цілого. Іншим проявом цього феномену, на нашу думку, є і крайній націоналізм, коли почуття обов'язку як результат соціальної інтеграції до певної соціальної спільноти (в даному разі нації як уявленої спільноти за Б. Андерсоном [16]) «виграють» у порівнянні із задоволенням індивідуальних особистих потреб та інтересів.

Послаблення соціальної згуртованості на рівні суспільства Е. Дюркгейм пов'язує з переважанням особистих цілей індивіда над прагненням до спільного блага, тому така соціальна ексклюзія є шкідливою, зважаючи на природне прагнення людини до відчуття соціальної підтримки у кризових станах. Як бачимо, французький соціолог не абсолютизує посилення соціальної згуртованості на рівні окремих соціальних спільнот, звертаючи увагу на необхідність встановлення певного балансу на вісях «індивідуальне-колективне», «еґоїзм-альтруїзм», «інклюдія-ексклюзія» у формуванні соціальних зв'язків. Наведені Е. Дюркгеймом застереження щодо рівня соціальної згуртованості є корисними для формування соціальної політики сучасних держав, що мають уникати як ігнорування, так і абсолютизації соціальної згуртованості як на рівні окремих соціальних спільнот, так на рівні суспільства в цілому.

Дослідження Е. Дюркгеймом соціальної згуртованості на груповому рівні дозволяє визначити ще одну теоретичну вісь – *«інклюдія (залучення)/ексклюзія (вилучення)»*, що може бути ідентифікована на індивідуальному рівні та бути одним із індикаторів визначення *«інтегрованості/деінтегрованості»* певної соціальної спільноти на груповому рівні. Як зазначає французький соціолог, «кількість самогубств зворотно пропорційна ступеню інтеграції тих соціальних груп, в які входить індивід» [14, с. 99]. Серед таких груп Е. Дюркгейм виокремлює сім'ю, релігійну та політичну спільноти, професійну групу (корпорацію), під якою розуміє «поєднаних між собою працівників одного порядку, однієї функції» [14, с. 199]. Саме корпораціям соціолог приписує визначальну

роль у запобіганні самогубствам: політична спільнота надто віддалена від індивіда, релігійна – віднімає свободу під час соціалізації, а сім'я все більше зводиться до шлюбу; у той же час професійна група має над усіма іншими потрібну перевагу: її влада має прояв постійно, повсякчасно та охоплює усе життя індивіда. «Оскільки професійне життя – це майже все життя, то вплив корпорації відчувається в кожній дрібниці наших занять, що спрямовуються в бік колективної мети», – підсумовує Е. Дюркгейм [1, с. 200]. Саме в професійній спільноті, на думку соціолога, можна доволі гармонійно поєднати індивідуальну свободу і слідування колективній меті, тому соціальна згуртованість професійних груп має важливе значення щодо запобігання самогубствам.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Здійснена спроба реконструкції концепту соціальної згуртованості в науковій спадщині Е. Дюркгейма дозволила нам визначити теоретичні вісі (див. табл.1), що можуть бути використані для вдосконалення

теоретичного визначення соціальної згуртованості та подальшої розробки моделей її емпіричної концептуалізації.

Визначення теоретичних вісей концепту соціальної згуртованості у науковій спадщині Еміля Дюркгейма засвідчило наявність схожих змістових елементів емпіричного вимірювання цього соціального феномену у декількох закордонних дослідженнях. Зокрема, «готовність до кооперації» (willingness to cooperate) як складник вісі «відсутність взаємодій/ постійність взаємодій» є одним із індикаторів моделі соціальної згуртованості, розробленої Дж. Чаном [2]; соціальна ексклюзія (вісь Е. Дюркгейма «інклюзія/ексклюзія») є одним із трьох складників соціальної згуртованості в концепції Р. Бергер-Шмітт [17]; п'ятивимірний модель соціальної згуртованості Дж. Дженсон [18] містить такі компоненти, як приналежність – ізоляція, інклюзія та ексклюзія, активна участь та незалучення, що кореспондують одразу з декількома змістовними теоретичними вісями, визначеними нами на підставі аналізу першоджерел класи-

Таблиця 1

Теоретичні вісі концепту соціальної згуртованості (за Е. Дюркгеймом)

Назва вісі	Зміст вісі	Соціальний рівень вісі
Однорідність/ диференціація	Визначає функціональну роль соціальної згуртованості (дозволяє формувати соціальне ціле із розрізнених частин).	Ознака макрорівня (суспільства, соціальних систем) чи мезорівня (соціальних груп, спільнот).
Ціннісно-нормативний консенсус/ аномія	Формує онтологічні умови для існування соціальної згуртованості.	Ознака макрорівня (суспільства, соціальних систем) чи мезорівня (соціальних груп, спільнот).
Відсутність взаємодій/ постійність взаємодій	Засвідчує процесуальну природу соціальної згуртованості (виступає онтологічною умовою останньої та маніфестує її сутність як соціального процесу).	Ознака усіх рівнів соціального: макрорівня (суспільства, соціальних систем), мезорівня (соціальних груп, спільнот) та мікрорівня (індивідуальний рівень).
Механічна солідарність/ органічна солідарність	Визначає тип і особливості соціальних зв'язків на рівні соціальних спільнот (забезпечує індивідуальну та групову взаємозалежність).	Ознака макрорівня (суспільства, соціальних систем) чи мезорівня (соціальних груп, спільнот).
Співвідношення між колективним та індивідуальним	Визначає проєкцію типів солідарності на індивідуальному рівні у взаємозв'язку із можливим залученням індивіда до різних соціальних груп (постає як співвідношення між прагненням до спільного блага та слідуванням індивідуальним цілям).	Ознака мезорівня (соціальних груп, спільнот) та мікрорівня (індивідуальний рівень).
Інклюзія (залучення)/ ексклюзія (вилучення)	Визначає ступінь соціального залучення індивіда до певної соціальної спільноти.	Ознака усіх рівнів соціального: макрорівня (суспільства, соціальних систем), мезорівня (соціальних груп, спільнот) та мікрорівня (індивідуальний рівень).
Інтегрованість/ дезінтегрованість	Характеризує інтенсивність, сталість та якість соціальних зв'язків та взаємодій між членами певних соціальних спільнот.	Ознака макрорівня (суспільства, соціальних систем) чи мезорівня (соціальних груп, спільнот).

ка французької соціології. Це спостереження підтверджує, що сучасні закордонні моделі операціоналізації соціальної згуртованості, побудовані на результатах кількісних та якісних емпіричних досліджень, засвідчують актуальність та дієвість теоретичної концепції соціальної згуртованості, присутньої у науковій творчості Е. Дюркгейма.

Важливим внеском французького соціолога в розвиток концепту соціальної згуртованості ми вважаємо визначення сутності останньої як соціального процесу, що має динамічну природу становлення та відтворення, потребує уникнення крайніх станів своєї реалізації (надпотужності чи нестачі) та має вплив на всі рівні соціального – макрорівень суспільства, мезорівень соціальних груп та спільнот та мікрорівень індивідуальних суб'єктів. Класик французької соціології

чітко визначив функціональну роль соціальної згуртованості для суспільства, її можливі дисфункції для соціального цілого, окреслюючи онтологічні умови існування та відтворення соціальної згуртованості. Не менш важливим здобутком є визначення практичної значущості останньої як соціального феномену, що має превентивні властивості відносно широкого кола негативних соціальних явищ та процесів. Це робить концепт соціальної згуртованості евристичним не лише для наукового дискурсу, але і для соціальної політики сучасних держав.

Перспективою подальших досліджень даної тематики є застосування запропонованих теоретичних вісей концепту соціальної згуртованості для розробки теоретичного визначення даного поняття та моделей його подальшої емпіричної операціоналізації.

Література

1. Council of Europe. 2008. Report of High-Level Task Force on Social Cohesion: Towards an Active, Fair and Socially Cohesive Europe. URL: <https://rm.coe.int/report-towards-an-active-fair-and-socially-cohesive-europe-janv-2008-t/1680939181> (date of appeal : 17.10.2020).
2. Chan J., To H. P. and Chan E. Reconsidering Social Cohesion: Developing a Definition and Analytical Framework for Empirical Research. *Social Indicators Research*. 2006. №75(2). P. 273–302.
3. OECD. 2011. Perspectives on Global Development 2012, Perspectives on Global Development. OECD Publishing. URL: https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/persp_glob_dev-2012-sum-en.pdf?expires=1603089712&id=id&accname=guest&checksum=D60DADA42DCC1C60387D4B0EB28663D5 (date of appeal: 17.10.2020).
4. Patrick Sturgis, Ian Brunton-Smith, Jouni Kuha & Jonathan Jackson. Ethnic Diversity, Segregation and the Social Cohesion of Neighbourhoods in London. *Ethnic and Racial Studies*. 2013. №37 (8). P. 1286 – 1309.
5. Гриненко А. М., Кирилюк В. В. Соціальна згуртованість суспільства в умовах демократії. Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Економічні науки. 2013. Вип. 11. С. 220–226.
6. Полунеев Ю. В. Соціальна згуртованість як складова економічного прориву. Науковий вісник Ужгородського університету. 2011. №33. С. 161–165.
7. Кицак Т. Г. Соціально-трудові аспекти соціальної згуртованості суспільства. Соціально-трудові відносини: теорія та практика. 2013. № 2. С. 171–175.
8. Noll H.-H. Konzepte der Wohlfahrtsentwicklung: Lebensqualität and "Neue" Wohlfahrtskonzepte. Berlin: WZB Discussion Papers, 2000. URL: <https://bibliothek.wzb.eu/pdf/2000/p00-505.pdf> (date of appeal: 17.10.2020).
9. Rajulton Fernando, Zenaida Ravanera and Roderic Beaujot. Measuring Social Cohesion: an Experiment Using the Canadian National Survey of Giving, Volunteering and Participating. *Social Indicators Research*. 2007. №80 (3). P. 461–492.
10. Fonseca Xavier, Stephan Lukosch and Frances Brazier. Social Cohesion Revisited: a New Definition and How to Characterize It. *Innovation: The European Journal of Social Science Research*. 2019. №32 (2). P. 231–253.
11. Delhey Jan, Klaus Boehnke, Georgi Dragolov, Zsófia S Ignácz, Mandi Larsen, Jan Lorenz, and Michael Koch. Social Cohesion and Its Correlates: A Comparison of Western and Asian Societies. *Comparative Sociology*. 2018. №17(3-4). P. 426–455.
12. Дюркгейм Эмиль О разделении общественного труда. Метод социологии. Москва, 1991. 575 с.
13. Батыгин Г. С., Подвойский Д. Г. История социологии. Москва, 2007. 448 с.
14. Дюркгейм Э. Самоубийство: Социологический этюд / пер. с фр. с сокр.; под ред. В. А. Базарова. М., 1994. 399 с.
15. Ярская-Смирнова Е. Р., Ярская В. Н. Социальная сплоченность: направления теоретической дискуссии и перспективы социальной политики, 2014. URL: http://www.jourssa.ru/sites/all/files/volumes/2014_4/larskaya_Yarskaya_2014_4.pdf (дата звернення: 01.10.2020).
16. Андерсон Бенедикт. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. К., 2001. 272 с.
17. Berger-Schmitt Regina. Considering Social Cohesion in Quality of Life Assessments: Concept and Measurement. *Social indicators research*. 2002. №58 (1-3). P. 403–428.
18. Jenson Jane. Mapping social cohesion: The state of Canadian research. Ottawa: Canadian policy research networks. 1998. URL: https://www.academia.edu/26949106/Mapping_Social_Cohesion_The_State_of_Canadian_Research (date of appeal: 17.10.2020).

References

1. Council of Europe (2008). Report of High-Level Task Force on Social Cohesion: Towards an Active, Fair and Socially Cohesive Europe [online]. Available at: <https://rm.coe.int/report-towards-an-active-fair-and-socially-cohesive-europe-janv-2008-t/1680939181> (date of appeal: 17.10.2020).
2. Chan, J., To, H. P. and Chan, E. (2006) 'Reconsidering Social Cohesion: Developing a Definition and Analytical Framework for Empirical Research', *Social indicators research*, 75(2), 273-302.
3. OECD (2011). Perspectives on Global Development 2012, Perspectives on Global Development. OECD Publishing [online]. Available at: https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/persp_glob_dev-2012-sum-en.pdf?expires=1603089712&id=id&accname=guest&checksum=D60DADA42DCC1C60387D4B0EB28663D5 (date of appeal : 17.10.2020).
4. Patrick Sturgis, Ian Brunton-Smith, Jouni Kuha & Jonathan Jackson. (2013) 'Ethnic Diversity, Segregation and the Social Cohesion of Neighbourhoods in London', *Ethnic and Racial Studies*, №37 (8) [online]. Available at: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/01419870.2013.831932> (date of appeal : 17.11.2020).
5. Grinenko, A. M., Kurulyk, V. V. (2013) 'Social cohesion of society in conditions of democracy', *Vysnuk of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University. Economic sciences*, 11. P. 220-226 [in Ukrainian]
6. Poluneev, Yu. V. (2011) 'Social cohesion as a part of economic development', *National Vysnul of Uzhorod University*, 33. P. 161-165 [in Ukrainian]
7. Kusak, T. H. (2013) 'Social-labour aspects of social cohesion of society', *Social-labour relations: Theory and practice*, 2. P. 171-175 [in Ukrainian]
8. Noll, H-H. (2000) *Konzepte der Wohlfahrtsentwicklung: Lebensqualität und "neue" Wohlfahrtskonzepte*. Berlin: WZB Discussion Papers [online]. Available at: <https://bibliothek.wzb.eu/pdf/2000/p00-505.pdf> (date of appeal: 17.10.2020).
9. Rajulton, Fernando, Zenaida Ravanera, and Roderic Beaujot. (2007) 'Measuring social cohesion: An experiment using the Canadian national survey of giving, volunteering, and participating', *Social indicators research*, 80 (3): 461-492.
10. Fonseca, Xavier, Stephan Lukosch, and Frances Brazier. (2019) 'Social cohesion revisited: a new definition and how to characterize it', *Innovation: The European Journal of Social Science Research*, 32 (2): 231-253.
11. Delhey, Jan, Klaus Boehnke, Georgi Dragolov, Zsófia S Ignácz, Mandi Larsen, Jan Lorenz, and Michael Koch. (2018) 'Social cohesion and its correlates: A comparison of Western and Asian societies', *Comparative Sociology*, 17 (3-4): 426-455.
12. Durkheim, Emile (1991) *The Division of Labour in Society. Method of sociology*. Moscow: Nauka [in Russian]
13. Batugin, H. S., Podvoiskyi, D. H. (2007) *History of sociology*. Moscow: Higher Education and Science [in Russian]
14. Durkheim, E. (1994) *Suicide: Sociological Etude/ Translation from Fr., shorten; Edited by V. A. Bazarova*. Moscow: Musl [in Russian]
15. larskaia-Smirnova, E. R., Yarskaya, V. N. (2014) *Social Cohesion: Directions of Theoretical Discussion and Perspectives for Social Policy* [online]. Available at: http://www.jourssa.ru/sites/all/files/volumes/2014_4/larskaya_Yarskaya_2014_4.pdf (date of appeal: 01.10.2020) [in Russian]
16. Anderson, Benedict (2001) *Imagined Communities Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. K.: Critics [in Ukrainian]
17. Berger-Schmitt, Regina (2002) 'Considering social cohesion in quality of life assessments: Concept and measurement', *Social indicators research*, 58 (1-3): 403-428.
18. Jenson, Jane (1998) *Mapping social cohesion: The state of Canadian research*. Ottawa: Canadian policy research networks [online]. Available at: https://www.academia.edu/26949106/Mapping_Social_Cohesion_The_State_of_Canadian_Research (date of appeal : 17.10.2020).

ПОСТСЕКУЛЯРНІСТЬ ЯК ПРЕДМЕТ ДОСЛІДЖЕННЯ: ПРОБЛЕМИ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ ТА МНОЖИННІСТЬ ПІДХОДІВ

Сергій Яремчук

кандидат історичних наук, доцент кафедри соціології, соціального забезпечення та місцевого самоврядування Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, вул. Коцюбинського, 2, м. Чернівці, 58012,

e-mail: s.iaremchuk@chnu.edu.ua,

ORCID ID <http://orcid.org/0000-0003-2216-8026>

Нині у багатьох країнах світу відбувається посилення ролі релігії публічній сфері. Це зумовлює методологічні проблеми теорії секуляризації, яка стверджувала поступовий і незворотній занепад релігії. При цьому процеси релігійного відродження в суспільствах, які зазнали секуляризації, не призводять до відновлення релігії в тих формах, які передували їй. Для позначення такого стану суспільства, який настає після секуляризації, Юрген Габермас запропонував використовувати термін «постсекулярне». Цією проблематикою зацікавилась низка як зарубіжних, так і вітчизняних учених. Але цілеспрямоване вивчення постсекулярності ще знаходиться в стадії свого формування і переважно носить описовий характер. У наукових працях, присвячених їй дослідженню, недостатня увага акцентується на конкретних характеристиках постсекулярних суспільств. Тому виникає потреба в узагальненні цих характеристик з метою більш чіткого розуміння постсекулярного суспільства. Щоб досягти цієї мети у статті здійснюється аналіз деяких концептуальних підходів до дослідження постсекулярності. В рамках цих підходів стверджується, що «повернення» релігії не заперечує збереження потужного (або навіть домінуючого) секуляризаційного кластеру в суспільстві. Постсекулярність являє собою рух вперед і створення нової системи, яка характеризується релігійною свободою, плюралізмом, конкуренцією різних конфесій, а не повернення до традицій домодерної епохи. У постсекулярному суспільстві, як доводять автори проаналізованих у статті робіт, релігія має всі можливості від секулярної влади для свого розвитку. Водночас відбувається зменшення ролі релігійних інституцій та індивідуалізація релігійних практик, тобто «приватизація» релігії, що є елементом секуляризації. Але ця «приватизація» має суттєву відмінність від секуляризаційної, оскільки вона зумовлена не примусом, а плюралізмом вибору. На думку багатьох дослідників, постсекулярна ситуація можлива за умови світоглядного плюралізму і паритетних стосунків між релігійними і нерелігійними людьми, коли кожна сторона має можливість пропагувати свою думку, але не нав'язує її, коли немає місця привілейованим і дискримінованим, а є усвідомлення взаємного співіснування. Тобто постсекулярність можлива лише в демократичних і правових суспільствах. Також для постсекулярної ситуації характерні релігійна конкуренція, активізація місіонерської роботи, прояви фундаменталізму, глобалізація релігійного благочестя, перетворення релігії на товар і виникнення (переважно на Заході) феномену, для позначення якого використовують термін «духовність». Ситуація постсекулярності є ситуацією невизначеності, коли невідомо, як відбуватимуться процеси взаємодії секулярного та релігійного в майбутньому, і робити якісь прогнози щодо того, наскільки сталою є ця ситуація, неможливо. Як засвідчує здійснений у статті аналіз, постсекулярний підхід не став повноцінною теорією, а сприймається здебільшого як програма того, на що варто звернути увагу, як певна корекція і продовження секуляризаційного підходу. Але з його допомогою науковці намагаються описати релігійні процеси в сучасних суспільствах.

Ключові слова: релігія, секуляризація, постсекулярне, плюралізм.

ПОСТСЕКУЛЯРНОСТЬ КАК ПРЕДМЕТ ИССЛЕДОВАНИЯ: ПРОБЛЕМЫ КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИИ И МНОЖЕСТВЕННОСТЬ ПОДХОДОВ

Сергей Яремчук

кандидат исторических наук, доцент кафедры социологии, социального обеспечения и местного самоуправления, Черновицкий национальный университет имени Юрия Федьковича, ул. Коцюбинського, 2, г. Черновцы, 58012, Украина, e-mail: s.iaremchuk@chnu.edu.ua, ORCID ID <http://orcid.org/0000-0003-2216-8026>

Сейчас во многих странах мира происходит усиление роли религии в публичной сфере. Это обуславливает методологических проблемах теории секуляризации, которая утверждала постепенный и необратимый упадок религии. При этом процессы религиозного возрождения в обществах, которые подверглись секуляризации, не приводят к восстановлению религии в тех формах, которые предшествовали ей. Для обозначения такого состояния общества, которое наступает после секуляризации, Юрген Хабермас предложил использовать термин «постсекулярное». Этой проблематикой заинтересовались ряд как зарубежных, так и отечественных ученых. Но целенаправленное изучение постсекулярности еще находится в стадии своего формирования и преимущественно носит дескриптивный характер. В научных трудах, посвященных ее исследованию, недостаточное внимание акцентируется на конкретных характеристиках постсекулярных обществ. Поэтому возникает потребность обобщения этих характеристик с целью более четкого понимания постсекулярного общества. Чтобы достичь этой цели в статье осуществляется анализ некоторых концептуальных подходов к исследованию постсекулярности. В рамках этих подходов утверждается, что «возвращение» религии не отрицает сохранения мощного (или даже доминирующего) секуляризационного кластера в обществе. Постсекуляризация представляет собой движение вперед и создание новой системы, которая характеризуется религиозной свободой, плюрализмом, конкуренцией различных конфессий, а не возвращение к традициям домодерной эпохи. В постсекулярном обществе, как доказывают авторы проанализированных в статье работ, религия имеет все возможности от секулярной власти для своего развития. В то же время происходит уменьшение роли религиозных институтов и индивидуализация религиозных практик, то есть «приватизация» религии, которая является элементом секуляризации. Но эта «приватизация» имеет существенное отличие от секуляризационной, поскольку она обусловлена не принуждением, а плюрализмом выбора. По мнению многих исследователей, постсекулярная ситуация возможна при условии мировоззренческого плюрализма и паритетных отношений между религиозными и нерелигиозными людьми, когда каждая сторона имеет возможность пропагандировать свое мнение, но не навязывает его, когда нет места привилегированным и дискриминированным, а есть осознание взаимного сосуществования. То есть постсекулярность возможна только в демократических и правовых обществах. Также для постсекулярной ситуации характерны религиозная конкуренция, активизация миссионерской работы, проявления фундаментализма, глобализация религиозного благочестия, преобразования религии в товар и возникновение (преимущественно на Западе) феномена, для обозначения которого используется термин «духовность». Ситуация постсекулярности является ситуацией неопределенности, когда неизвестно, как будут происходить процессы взаимодействия секулярного и религиозного в будущем, и делать какие-то прогнозы относительно того, насколько устойчивой является эта ситуация, невозможно. Как свидетельствует осуществленный в статье анализ, постсекулярный подход не стал полноценной теории, а воспринимается в основном как программа того, на что стоит обратить внимание, как определенная коррекция и продолжение секуляризационного подхода. Но с его помощью ученые пытаются описать религиозные процессы в современных обществах.

Ключевые слова: религия, секуляризация, постсекулярное, плюрализм

POST-SECULARITY AS A SUBJECT OF RESEARCH: PROBLEMS OF CONCEPTUALIZATION AND PLURALITY OF APPROACHES

Serhii Yaremchuk

Candidate of Historical Sciences (PhD), Associate Professor of Department Sociology, Social Welfare and Local Government, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, Kotsyubynsky 2, Chernivtsi, Ukraine, 58012, e-mail: s.iaremchuk@chnu.edu.ua, ORCID ID <http://orcid.org/0000-0003-2216-8026>

Today, in many countries around the world, the role of religion in the public sphere is strengthening. This causes the methodological problems of the theory of secularization, which claimed the gradual and irreversible decline of religion. At the same time, the processes of religious revival in societies that have undergone secularization do not

lead to the restoration of religion in the forms that preceded it. To denote this state of society, which occurs after secularization, Jürgen Habermas proposed to use the term «post-secular». A number of both foreign and domestic scientists became interested in this issue. But the purposeful study of postsecularity is still in its infancy and is mostly descriptive. In the scientific works devoted to its research, insufficient attention is focused on specific characteristics of postsecular societies. Therefore, there is a need to generalize these characteristics in order to better understand post-secular society. To achieve this goal, the article analyzes some conceptual approaches to the study of postsecularity. These approaches argue that the «return» of religion does not preclude the preservation of a powerful (or even dominant) secularization cluster in society. Post-secularization is a move forward and the creation of a new system characterized by religious freedom, pluralism, competition between different denominations, rather than a return to the traditions of the pre-modern era. In a post-secular society, as the authors of the works analyzed in the article prove, religion has all the opportunities from secular power for its development. At the same time, there is a reduction in the role of religious institutions and the individualization of religious practices, ie the «privatization» of religion, which is an element of secularization. But this «privatization» is significantly different from secularization, because it is not due to coercion, but to pluralism of choice. According to many researchers, a post-secular situation is possible under the condition of ideological pluralism and parity between religious and non-religious people, when each party has the opportunity to propagate its opinion, but does not impose it, when there is no place for privileged and discriminated, but awareness of mutual coexistence. That is, post-secularity is possible only in democratic and legal societies. The post-secular situation is also characterized by religious competition, intensification of missionary work, manifestations of fundamentalism, globalization of religious piety, transformation of religion into a commodity and the emergence (mostly in the West) of the phenomenon used to refer to the term «spirituality». The situation of post-secularism is a situation of uncertainty, when it is not known how the processes of interaction between the secular and the religious will take place in the future, and it is impossible to make any predictions about how stable this situation is. As the analysis carried out in the article shows, the post-secular approach has not become a full-fledged theory, but is perceived mostly as a program of what should be paid attention to, as a certain correction and continuation of the secularization approach. But with its help, scientists are trying to describe religious processes in modern societies.

Keywords: religion, secularization, post-secular, pluralism.

Постановка проблеми. В останні 50 років усюди помітне релігійне відродження, релігія набуває підкреслено публічної ролі. Але особливої актуальності релігійне відродження набуло на теренах посткомуністичних країн Європи, зокрема в Україні. Наразі переважна частина населення світу так чи інакше ідентифікує себе з певною релігією, і нині ці тенденції тільки посилюються, що в цілому не свідчить про формальний релігійний занепад, в тому числі і в межах Західної Європи. Х. Казанова стверджує, що «загальна публіка була змушена сприйняти релігію серйозніше завдяки чотирьом драматичним подіям, які раптово і майже одночасно увірвалися на світову сцену 1979 року: ісламська революція в Ірані; обрання папи-поляка і поява польської *Солідарності*; революція в Нікарагуа; поява організації *Моральна більшість у США*» [2, с. 231].

Ці публічні спалахи релігійності в політичних конфліктах у всіх трьох світах поставили під сумнів один із центральних

засновків більшості теорій секуляризації: а саме, що релігія в сучасному світі стає дедалі приватнішим і малозначущим феноменом, тобто занепадає. До кінця минулого століття парадигма секуляризації зайшла в глухий кут, тому що зіткнулася з великою кількістю нових релігійних реалій, що їй суперечать. Це підриває секуляристську віру в зникнення релігії. Більше того, релігії посилюють свої позиції і всередині національних держав. За словами Ю. Габермаса, «церкви та релігійні організації дедалі більшою мірою беруть на себе роль «інтерпретуючих спільнот», що діють на публічній арені в секулярному середовищі. Вони можуть впливати на формування громадської думки та суспільної волі, роблячи свій внесок в обговорення ключових тем - незалежно від того, наскільки переконливі їхні аргументи» [12].

Це є одним з вагомих приводів для переосмислення традиційних уявлень про секуляризацію. Водночас Ю. Габермас не вважає за потрібне відмовлятися від теорії

секуляризації, адже, за його словами, «наявні дані опитувань по всьому світу на диво переконливо підтверджують правильність тези про неминучість секуляризації» [12]. Він підкреслює, що заперечення теорії секуляризації мали місце головним чином внаслідок неточного застосування цієї категорії, а також що «ревізійницьке трактування секуляризаційної гіпотези стосується не стільки її глибинного змісту, скільки її прогнозів стосовно подальшої долі релігії» [12]. Він вважає незаперечним фактом, що втрата церквами та релігійними спільнотами свого становища в суспільстві є наслідком функціональної диференціації соціальних систем і що подібний стан також призводить до індивідуалізації релігійних практик. Провідний канадський філософ Чарльз Тейлор назвав сучасний історичний період «секулярною добою», але «секулярна» тут не означає «без релігії». Ідеться, насамперед, про ситуацію дедалі дужчої плюралізації як релігійних, так і нерелігійних варіантів світоглядного вибору.

Проблема переосмислення соціальної ролі релігії ініціювала розгортання широких дискусій навколо твердження, що сучасне суспільство потрібно інтерпретувати в термінах «постсекулярного». Як наслідок, для аналізу сучасних реалій релігії дослідники чимраз частіше вдаються до використання поняття «постсекулярне». Цей термін почав з'являтися в 1990-х рр. у дослідницьких працях, присвячених критиці теорії секуляризації. Але до соціологічного дискурсу це поняття прийшло переважно з обговорення праць Ю. Габермаса, присвячених аналізу змін ролі релігії в публічній сфері. Він першим заговорив про «постсекулярний стан суспільства» після трагічних подій 11 вересня 2001 р., які, на думку Ю. Габермаса, «підірвали і без того напружені стосунки між секулярним суспільством і релігією» [10, с. 117]. Після цього відбувається лавиноподібний ріст інтересу до постсекулярної проблематики. Красномовні свідчення тому дають інтернет-пошуковики: якщо в 2004 р. Google видавав на слово Post-Secular лише кілька тисяч посилань, то в 2012 р. – вже майже 70 млн. [9]. Утім, зростання інтересу до постсекулярного аж ніяк не свідчить, що саме поняття повністю роз'яснено. Навпаки, концептуалізація «постсекулярного» нерідко не йде далі абстрактної інтуїції на кшталт: раніше релігії було мало, а тепер її стало багато.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У соціологічний дискурс поняття «постсекулярне» прийшло з філософського обговорення праць Ю. Габермаса, присвячених аналізу змін ролі релігії в публічній сфері. Серед соціологів релігії висловлюються неоднозначні оцінки щодо визначення сучасної ери як «постсекулярної». Дуже цінними в цьому зв'язку є роботи О. Агаджаняна, Дж. Бекфорда, Ф. Горського, Г. Дейві, Дж. Дімерата, Ш. Ейзенштадта, Х. Казанови, О. Кирлежева, Д. Мартіна, М. Паращевіна, М. Розаті, Ч. Тейлора, Б. Тернера, Б. Трейнора, Д. Узланера та ін. Загалом можна констатувати, що цілеспрямоване вивчення постсекулярності ще знаходиться в стадії свого формування і переважно носить дескриптивний характер. У наукових працях, присвячених його дослідженню, недостатня увага акцентується на вичерпному переліку характеристик конкретних постсекулярних суспільств. При цьому особливої ваги набувають питання, пов'язані з визначенням особливостей постсекулярності українського суспільства. Тому в фокусі уваги автора є узагальнення цих характеристик з метою окреслення чіткого бачення постсекулярного суспільства.

Формулювання мети. Мета роботи полягає у виявленні та аналізі концептуальних підходів до дослідження постсекулярності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Д. Узланер стверджує, що термін «десекуляризація», запропонований для опису сучасної релігійної ситуації П. Бергером, не зовсім вдалий через те, що він постулює «повернення в досучасну епоху». Більш релевантним терміном, на його думку, є «постсекуляризація». До того ж Д. Узланер вважає, що «постсекулярність, на відміну від десекулярності, передбачає подальший рух уперед» [9]. Нова реальність, що виникає на наших очах і названа «постсекулярною», зовсім не означає повернення в домодерну епоху. Постсекулярність, на відміну від десекуляризації, має на увазі подальший рух, а не зворотне коливання маятника.

І тут цілком можна погодитися з Грегором Макленаном, який стверджує, що префікс «пост-» в слові «постсекулярність» слід трактувати не в сенсі «анти-» або «після-секулярного», а, радше, в сенсі «далі-секулярного» [15]. Постсекулярність не пе-

редбачає повернення в середньовіччя, яке можна допустити хіба що як фігуральний вислів, позаяк нова, постсекулярна, ситуація виникає на фундаменті, закладеному в ході багатомісячних процесів секуляризації, результати яких - розвиток світського наукового знання, становлення світських політичних інститутів, розвиток світського права і т. ін. - відкинути важко, якщо взагалі можливо. До постсекулярної реальності з її так званими гібридами привела вся динаміка сучасності і, зокрема, сама секуляризація як невід'ємна її частина.

Вона просто виявилася не всесвітньо-історичним процесом, не універсальним і незворотним вектором, а лише одним з етапів історії людства, що має свій початок і свій кінець. Отже, перше і найбільш очевидне значення «постсекулярного» пов'язане із фальсифікацією тези про секуляризацію і констатацією нової емпіричної реальності, в якій релігія аж ніяк не «втрачає свою соціальну значимість», а, навпаки, починає відігравати активну роль у розвитку сучасного світу, формуючи поки ще не цілком вивчені «гібриди», тобто поєднання релігійного і світського. Ця нова реальність ще тільки потребує детального опису й документування. Утім, серед соціологів релігії висловлюються неоднозначні оцінки щодо визначення сучасної ери як постсекулярної. Зауважимо, що вирішальну роль в її розробку відіграв Ю. Габермас, який поставив питання про те, «як ми маємо розуміти свою роль як членів постсекулярного суспільства і чого очікувати один від одного, якщо ми хочемо забезпечити в наших історично міцних національних державах цивілізоване співіснування громадян, незважаючи на безпрецедентне розмаїття культур і релігійних світоглядів?» [11].

Постсекулярна настанова, згідно з Ю. Габермасом, передбачає нові умови взаємодії між світськими та релігійними групами, кожна з яких спирається на свій інтелектуальний, культурний і ціннісний фундамент. В їх рамках слід виробити справедливий консенсус, для досягнення якого обидві сторони повинні покласти на себе однаковий тягар із забезпечення плідної комунікації. Секулярній стороні потрібно стримати свій запал і не просто визнати за опонентами право на повноцінне існування і участь у суспільно-політичному житті, а й припустити наявність у релігійному

дискурсі деякого істинного «когнітивного змісту», який повинен бути розпізнаний і перекладений загальнодоступною світською мовою, а потім використаний для зміцнення основ сучасної конституційної демократичної держави.

Релігійна сторона, у свою чергу, повинна, по-перше, примиритися з наявністю інших релігій і світоглядів, зайняти по відношенню до них «епістемічну позицію», тобто продемонструвати готовність мати ці альтернативи на увазі, не ставлячи, природно, під сумнів винятковість свого вчення про порятунок. По-друге, релігійні громадяни мають зайняти «епістемічну позицію» по відношенню до секулярного знання і до суспільно інституціоналізованої монополії наукових експертів на знання. Нарешті, по-третє, релігійні громадяни повинні знайти «епістемічну позицію» до того пріоритету, яким секулярні засади володіють і на політичній арені. Якщо обидві сторони будуть готовими покласти на себе подібний тягар, то постсекулярне суспільство виявиться стійкою і взаємовигідною формою існування носіїв різних світоглядів. Остання з висунутих вимог до релігійних громадян найцікавіша: будучи раціоналістом, Ю. Габермас однозначно стверджує епістемологічний пріоритет секулярного світогляду як більш раціонального, більш універсального і, відповідно, більш вагомого для розвитку суспільства.

Лінія роздумів про постсекулярне, задана Ю. Габермасом, досі є однією з магистральних. Звідси з'явилася і триває досі суперечка «інклюзивістів» і «ексклюзивістів» [9], що пропонують різні способи влаштування публічного простору в ситуації, коли жоден світогляд уже не може, виходячи з впевненості у власній більшій раціональності, за замовчуванням претендувати на право «монологічного диктату». Отже, у другому значенні постсекулярне - це нова нормативна настанова, що дозволяє гарантувати стабільне існування сучасних демократичних суспільств в умовах безпрецедентного плюралізму і неможливості монологічного диктату якогось одного нібито більш раціонального й тому привілейованого світогляду (зокрема, світогляду секулярного).

Ф. Горскі, Д. Кім, Д. Торпей і Дж. Ван Антверпен закликають до обережного використання терміна *постсекулярне*, «оскільки він іноді використовується

некритично, і ми маємо бути обережними щодо його застосування просто як знака су-перечливого твердження щодо відродження релігії» [14, с. 1]. Вони переконують, що відбулися тектонічні зсуви і що ми полишили секулярну еру. Але зважаючи на певну моду на терміни «пост-», необхідно зрозуміти, чи дійсно мають місце зсуви в соціальному житті, чи це лише бажання побачити епохальний зсув у кожному невеликому відхиленні з основного шляху.

Якщо звернутися до «батька» постсекулярного дискурсу Ю. Габермаса, то ми побачимо, що, ведучи мову про постсекулярний стан суспільства, він зовсім не заперечує збереження потужного (або навіть домінуючого) секуляризаційного кластеру в суспільстві. Науковець зауважує, що «якщо виходити із загальноприйнятих соціологічних показників, то релігійна поведінка та релігійні переконання населення цих держав не змінилися за останні роки настільки, аби ці суспільства можна було називати постсекулярними» [12]. Більше того, він визнає, що ті соціологічні дослідження, які проводяться в усьому світі, переконливо доводять правильність твердження про неминучість секуляризації.

У чому ж тоді, якщо не в перемозі релігійного над секулярним, на думку Ю. Габермаса, проявляється постсекулярність? А проявляється вона, згідно з його концепцією, через визнання секулярними структурами та особистостями обмеженості своєї позиції, їх готовність почути і прийняти іншу сторону (релігійних осіб), так само як у готовності релігійних осіб іти на компроміс із «секулярними». Адаже «суспільна свідомість у Європі може бути описаною в категоріях постсекулярного суспільства лише тією мірою, якою воно приймає факт подальшого існування релігійних спільнот у середовищі, яке постійно секуляризується та адаптується до нього» [12]. Тобто, за Ю. Габермасом, «постсекулярність» суспільства проявляється в тому, що, на відміну від секулярної епохи, коли секуляризм домінував і «заганяв» релігію у сферу приватного життя та міжособистісної комунікації, сьогодні відбуваються два паралельні процеси, коли, з одного боку, «релігійна свідомість примушується до процесів пристосування, але водночас прихильники секулярності тією мірою, якою вони виступають у ролі громадян держави, принципово

не можуть ані відмовити релігійним картинам світу в істиннісному потенціалі, ані заперечити право віруючих співгромадян робити свій внесок у публічні дискусії релігійною мовою» [13, с. 107].

Тож йдеться про пристосування до ситуації, коли присутність релігії в публічній сфері стає загальноприйнятною нормою і коли налагодження комунікації між секулярними та несекулярними частинами суспільства, знаходження компромісів між ними є наслідком базової вимоги демократичного суспільства – вимоги рівноправ'я всіх громадян. Постсекулярність, на думку Ю. Габермаса, «має бути відповіддю на питання, як ми маємо розуміти свою роль як членів постсекулярних суспільств і чого очікувати одне від одного, якщо ми бажаємо забезпечити в наших історично міцних національних державах цивілізоване поведіння громадян одне з одним, незважаючи на безпрецедентне різноманіття культур та релігійних світоглядів» [12]. Як переконуємося, Ю. Габермас цілковито підтримує зростаючу присутність у публічній сфері релігійного і виступає за побудову такого публічного простору, який би забезпечив можливість комунікації між усіма суспільними групами – віруючими та невіруючими. Щодо такої позиції Ю. Габермаса можна зробити висновок, що вона фактично свідчить про те, що постсекулярне суспільство є не стільки реальністю, скільки бажаним станом, який може реалізовуватися, а може й ні. І питання тут не в неминучості постсекулярної ситуації, а саме в її бажаності, якщо ми хочемо зберегти мир і спокій у сучасних секуляризованих суспільствах.

М. Розаті зазначає, що застосовувати сам термін «постсекулярне» можна не до всіх суспільств, а лише до тих, у яких виконується низка умов: 1) рефлексивність, історичність, здатність до дії; 2) наявність як секулярних, так і релігійних світоглядів; 3) наявність деприватизованих релігійних рухів, які вимагають спільного визнання як спільнот, організованих на основі віри, так і партикуляристських вірувань і практик; 4) існування вібруючого релігійного плюралізму (що втягує у свій ритм не лише нові релігійні рухи, а й традиційні релігії), який змушує релігійні рухи посилювати власну саморефлексивність та перешкоджати утворенню сильних монополій; 5) наявність секулярних груп окремих громадян, які, за словами

Ю. Габермаса, не можуть відмовити релігійним картинам світу у праві бути представленими в публічному просторі; 6) присутність «осьового бачення» як виразу сакрального, тобто визнання, що сакральне не може бути вираженим лише громадянськими символами (прапор, конституція, політичні релігії та ін.), і, крім того, воно не може набувати виключно іманентних форм [6, с. 288].

Подібний хід думок демонструє і Б. Трейнор, який вважає, що процес де-секуляризації пов'язаний із тим, що, поперше, має місце перехід від старої моделі ліберального суспільства, в якій підтримується поділ на сакральне та секулярне, і держава є (лише) нейтральним третейським суддею, який свідомо культивує ставлення навмисної публічної безсторонності щодо внутрішнього життя величезної кількості (приватних) асоціацій, діяльність яких вона має безпосередньо регулювати, до нової, постсекулярної моделі ліберального суспільства, в якому, на думку Б. Трейнора, «підтримується та підкреслюється розрізнення сакрального та секулярного (взаємодоповнююча єдність різних аспектів), і держава має переосмислити себе саму і стати (також) державою свого суспільства; постсекулярна ліберальна держава є елементом і частиною суспільства, а не витає над ним, практикуючи навмисну байдужість щодо внутрішнього життя своїх громадян та асоціацій» [8, с. 178]. Б. Трейнор вважає, що «замість того, аби створювати порожній, безликий публічний простір (як це намагаються робити секуляристи), слід заохочувати всі живі етнорелігійні традиції, які живлять мотиваційне коріння суспільства, і культивувати культуру взаємоповаги і толерантності, яка породжує і підтримує дружні відносини між ними» [8, с. 209]. Насправді етнорелігійні традиції відіграють вагомий роль у розвитку різних сфер суспільного життя.

Б. Тернер пропонує дещо ширше бачення проблеми. Він зазначає, що активне звернення до релігійної тематики, зокрема до проблеми постсекулярного світу, є спробами осмислити різноманітні трансформації соціального та політичного життя, які поставили релігію як інститут у центр сучасного суспільства, результатом чого стало те, що «більшість сучасних соціологів та політологів дійшли висновку, що в дискусіях щодо публічної сфери релігію слід

сприймати всерйоз» [7, с. 30]. Він зазначає, що постсекулярна ситуація є наслідком динаміки сучасних суспільств, у яких релігія стає місцем етнічного і культурного суперництва, внаслідок чого держава змушена звертатися до управління релігіями, тим самим відходячи від традиційного ліберального принципу відокремленості держави та релігії. Згідно з Б. Тернером у «парадоксальний спосіб держава, починаючи регулювати релігію в публічному просторі, робить її більш значущою та помітною» [7, с. 31]. На його думку, в політичному контексті поняття постсекулярності вказує на космополітизм та етику визнання, передбачає створення таких норм публічного дискурсу, в якому релігійні твердження більше не відкидаються як ірраціональні, а приймаються як природні складові публічного діалогу. При цьому він підкреслює, що спадок секуляризму та атеїзму залишається досить дієвим і впливовим. Тому, говорячи про постсекулярне суспільство, «треба чітко розрізняти, де саме, в якій сфері проявляється це постсекулярне, зважаючи на те, що попередня секуляризація могла мати місце у формальних інститутах політичного рівня (політична секуляризація) або на рівні живої релігії (соціальна секуляризація)» [7, с. 29]. Тобто вказується на те, що задача секуляризацією своїх позицій може відбуватися в різних сферах із різною швидкістю та в різних масштабах.

О. Агаджанян, частково приймаючи тезу Ю. Габермаса, підкреслює глибину змін, які мають місце внаслідок перетворення суспільства на постсекулярне, та невизначеність результату цих змін. Він пише, що про постсекулярне можна говорити як про зміну конфігурації релігійного та секулярного в суспільстві, коли, з одного боку, суспільні сили, хоча і підтверджують свою прихильність до секулярності, стають значно більш терпимими до релігії й схильними інкорпорувати релігію у свої суспільні проекти. З іншого боку, коли ми спостерігаємо часткове повернення релігії, то це – повернення до іншого типу релігії, яка тематизована по-новому. На його думку, «ми знаходимо нові релігійні форми, які можемо назвати релігійним модернізмом; ми знаходимо, з іншого боку, що релігійний фундаменталізм, незважаючи на свою антисучасну риторіку, за самою своєю структурою є сучасним феноменом; і ми знаходи-

мо імпліцитну Сучасність у дискурсі церковних інтелектуалів, які проявляють активність у публічній сфері» [1, с. 103-104]. Відповідно до переконання О. Агаджаняна, «саме ця складна, суперечлива ситуація і може бути названа постсекулярною: немає ані повної, публічної секулярності, ані масового повернення старих форм релігійності» [1, с. 105]. Свідченням інкорпорування релігії у загальносуспільні проекти є соціальне служіння церков, яке довгий було заборонене.

О. Кирлежев стверджує, що сьогодні є достатньо підстав визнати завершення процесу секуляризації та перехід до постсекулярної епохи. Повернення релігії він пов'язує з тим, що формується визнання, що релігія може допомагати і окремій людині, і нації, суспільству, державі в умовах відсутності високої єдиної Ідеї та Моралі. Проте він переконаний, що процес відбувається не як «повернення до старої, архаїчної структури «сакральне – профане». На його думку, «постсекулярна епоха не означає десекуляризації в сенсі відміни результатів секуляризації та повернення до старого. Реставрації неможливі – це саме постсекулярна ситуація, яка відповідає новій соціокультурній ситуації» [4, с. 100-101]. Постсекулярна ситуація являє собою якісно новий стан суспільства, який не тождий ані секуляризації, ані десекуляризації. Це стан, який приходить на зміну секулярному суспільству і характеризується насамперед релігійним плюралізмом.

На думку М. Паращевіна, «ситуація постсекулярності описується різними дослідниками дещо відмінно, але можна відмітити кілька спільних для всіх аспектів» [5, с. 117-118]. По-перше, це визнання збереження або домінування секулярного бачення соціального світу. По-друге, визнається, що такі поступки є наслідком провалу секулярності та секуляризму як «тотального» бачення світу. По-третє, це обмеженість застосування концепції «постсекулярності» тими суспільствами, які пройшли шлях секуляризації. По-четверте, має місце переважаюче визнання, що ситуація постсекулярності - не аналог реваншу старих релігій, тих, які були витіснені секуляризаційними процесами. По-п'яте, існує явна або мовчазна згода з тим, що ситуація постсекулярності є ситуацією невизначеності, коли невідомо, як відбуватимуться

процеси взаємодії секулярного та релігійного в майбутньому, і робити якісь прогнози щодо цього неможливо. Крім того, ця невизначеність випливає з того, що постсекулярність постає, радше, не станом-реальністю, а станом-потенцією, тобто певною конфігурацією соціальних сил, яка надає можливість формувати різні нові соціальні та релігійні форми. І, відповідно, вона є якимось універсальним, цілісним процесом, може реалізовуватися по-різному, в різних масштабах в різних суспільствах, навіть різних сферах одних суспільств. На нашу думку, визначення постсекулярності як ситуації невизначеності свідчить про продовження латентної боротьби між релігійними та секулярними суб'єктами, внаслідок чого можливі зміни з поверненням чергового домінування.

На думку Х. Казанови, визначальним чинником постсекулярності в сучасних суспільствах виступає індивідуальна релігійна свобода, яка є невід'ємним індивідуальним правом, яке ґрунтується на священній гідності людської особи. При цьому основним захисником релігійної свободи виступає секулярна держава, яка зобов'язана тримати певну нейтральну дистанцію щодо всіх релігій – в ім'я релігійної рівності, яка означає не релятивізм, а принцип однакової поваги до всіх релігій. Секулярна держава оголошує себе якщо не цілковито агностичною, то принаймні богословськи некомпетентною. Водночас держава бере на себе роль оборонця релігійних меншин від дискримінації з боку панівної більшості. При цьому релігійний плюралізм (багатоманіття) визнається як позитивний чинник як віруючими, так і невіруючими, що спонукає їх до взаємоповаги та взаємовизнання [3, с. 316-317]. Варто зазначити, що подібна модель державно-конфесійних відносин, сформована в США, поширюється як зразок на багато інших країн, зокрема Україну.

Висновки. Підсумовуючи здійснений нами аналіз теоретичних підходів до вивчення постсекулярності, зазначимо, що сучасна соціологія релігії, після невеликого періоду начебто визначеності щодо глобальних питань місця релігії в сучасних суспільствах знову повернулася до стану невизначеності, зокрема щодо постсекулярності, коли «великі» теорії виявляються неспроможними підтримати свої глобаліст-

ські претензії, а нове теоретизування кон-статує, радше, невизначеність як поточно-го, так і майбутнього стану наукових студій постсекулярності. При цьому постсекуляр-ність розглядається як стан, певна умова взаємовідносин релігії та суспільства, які виникають унаслідок різноманітних проце-сів, зокрема секуляризації і десекуляриза-ції. Вочевидь обидва ці процеси передують постсекулярності і є значною мірою її умо-вою.

Розгляд робіт, присвячених концеп-туалізації феноменів постсекулярності, до-зволив дійти висновку, що ситуація постсе-кулярності, коли відбувається суперництво між секуляризацією та десекуляризацією, неможлива без наявності в суспільстві ре-лігійної свободи, релігійного плюралізму, позаяк монопольне становище веде до до-мінування лише однієї сторони. Ми пого-джуємося з авторами зазначених робіт, які стверджують, що релігійний плюралізм постає визначальним чинником постсеку-лярної ситуації. При цьому ми вважаємо, що постсекулярний підхід не став повно-цінною теорією, а сприймається здебільшо-

го як програма того, на що варто звернути увагу, як певна корекція і продовження секуляризаційного підходу. Складні соці-альні процеси, які відбуваються в різних частинах світу, не дають впевненості в од-нозначному поступі релігійної свободи і релігійного плюралізму, що є маркерами постсекулярності. Водночас процеси, які намагаються осмислити теоретики постсе-кулярності, безперечно, заслуговують на увагу, а їхня концептуалізація може (і має) становити теоретичні підвалини сучасних емпіричних досліджень релігії. Але варто мати на увазі, що постсекулярними мож-на вважати тільки ті суспільства, які про-йшли стадію секуляризації і в яких наразі релігійні та світські чинники знаходяться в стадії паритету, що забезпечується держа-вою за допомогою запровадження релігій-ної свободи і дотримання релігійного плю-ралізму. У своїх подальших студіях постсе-кулярності, спираючись на представлений у цій публікації аналіз її трактування в сучасній соціології, ми плануємо здійснити власну концептуалізацію досліджуваного нами феномену.

Література

1. Агаджанян А. «Множественные современности», російське «проклятые вопросы» и незблемость секулярного Модерна // Государство, религия, церковь в России и за рубежом. 2012. № 1. С. 83-110.
2. Казанова Хосе. По той бік секуляризації: релігійна та секулярна динаміка нашої глобальної доби / пер. з англ. Олексія Панича. К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2017. 264 с.
3. Казанова Хосе. Релігія в сучасному світі: плюралізм, секуляризація, глобалізація / переклад з англ. Романа Скакуна. Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2019. 348 с.
4. Кырлежев А. Постсекулярное: краткая интерпретация // Логос. 2011. № 3 (82). С. 100-106.
5. Парашевін М. Релігія в Україні: траєкторія інституційних змін: монографія. Київ: Ін-т соціології НАН України, 2017. 362 с.
6. Розати М. Постсекулярные современности: социологическое прочтение // Государство, религия, церковь в России и за рубежом. 2014. № 1 (32). С. 272-293.
7. Тернер Брайан. Религия в постсекулярном обществе // Государство, религия, церковь в России и за рубежом. 2012. № 2 (30). С. 21-51.
8. Трейнон Б. Теоретизування на тему постсекулярного общества // Государство, религия, церковь в России и за рубежом. 2012. № 2. С. 178-212.
9. Узланер Д. Картография постсекулярного. URL: <http://www.strana-oz.ru/2013/1/kartografiya-postsekulyarnogo> (дата звернення: 22.06.2020)
10. Хабермас Ю. Вера и знание // Будущее человеческой природы. М.: Издательство «Весь Мир», 2002.
11. Хабермас Ю. Постсекулярное общество - что это? Часть 1 // Российская философская газета. Апрель 2008. № 4 (18).
12. Хабермас Ю. Против «воинствующего атеизма» («Постсекулярное» общество - что это такое?) // Русский журнал. 2015. № 6. URL: <http://www.russ.ru/pole/Protiv-voinstvuyushchego-ateizma> (дата звернення: 22.06.2020)
13. Хабермас Ю. Между натурализмом и религией. Философские статьи. М.: Весь Мир, 2011. 336 с.
14. Gorski Ph., Kim D.K., Torpey J., Van Antwerpen J. The Post-Secular in Question. The Post-Secular in Question. Religion in Contemporary Society. New York: New York University Press. 2012. P. 1-23. DOI: <https://doi.org/10.1111/jssr.12003>
15. McLennan G. Spaces of Postsecularism. Exploring the Postsecular: The Religious, the Political and the Urban. Arie L. Molendijk, Justin Beaumont, Christoph Jedan (eds.). Leiden-Boston: Brill. P. 2010. 41-42.

References

1. Agadzhanian, A. (2012) «Multiple modernities», Russia's «cursed issues», and the endurance of secular Modernity. *State, Religion and Church in Russia and Worldwide*. № 1 (30). Pp. 83-110 [in Russian]
2. Casanova, J. (2017) On the other side of secularization: the religious and secular dynamics of our global era. Translated by O. Panych. Kyiv: Spirit and Letter [in Ukrainian]
3. Casanova, J. (2019) Religion in the modern world: pluralism, secularization, globalization. Translated by Roman Skakun. Lviv: Ukrainian Catholic University Publishing House [in Ukrainian]
4. Kyrlezhev, A. (2011) Postsecular: a brief interpretation. *Logos*. № 3 (82). Pp. 100-106 [in Russian]
5. Parashchevin, M. (2017) Religion in Ukraine: the trajectory of institutional change: a monograph. Kyiv: Institute of Sociology of NAS of Ukraine [in Ukrainian]
6. Rozati, M. (2014) Postsecular modernities: a sociological reading. *State, Religion and Church in Russia and Worldwide*. № 1 (32). Pp. 272-293 [in Russian]
7. Terner, B. (2012) Religion in a post-secular society. *State, Religion and Church in Russia and Worldwide*. № 2 (30). Pp. 21-51 [in Russian]
8. Trejnor, B. (2012) Theorizing on the topic of post-secular society. *State, Religion and Church in Russia and Worldwide*. № 2. Pp. 178-212 [in Russian]
9. Uzlener D. (2013) Postsecular cartography. URL: <http://www.strana-oz.ru/2013/1/kartografiya-postsekulyarnogo> (date of application: 22.06.2020) [in Russian]
10. Habermas, U. (2002) Faith and Knowledge. The Future of Human Nature. M.: Publisher «The whole world» [in Russian]
11. Habermas, U. (2008) What is a post-secular society? Part 1. Russian philosophical newspaper. № 4 (18) [in Russian]
12. Habermas, U. (2015) Against «militant atheism» («Post-secular» society, what is it?). *Russian Journal*. № 6. URL: <http://www.russ.ru/pole/Protiv-voinstvuyuschego-ateizma> (date of application: 22.06.2020) [in Russian]
13. Habermas, U. (2011) Between naturalism and religion. Philosophical articles. M.: Publisher «The whole world» [in Russian]
14. Gorski, Ph., Kim, D.K., Torpey, J. and Van Antwerpen, J. (2012) The Post-Secular in Question. The Post-Secular in Question. *Religion in Contemporary Society*. New York: New York University Press. Pp. 1-23. DOI: <https://doi.org/10.1111/jssr.12003>
15. McLennan, G (2010), Spaces of Postsecularism. in A. L .Molendijk, J. Beaumont & C. Jedan (eds), *Exploring the Post-secular: the Religious, the Political and the Urban*. Brill Academic Publishers, 41-42.

ТРАДИЦІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ ІДЕНТИЧНОСТЕЙ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ СОЦІОЛОГІЇ: ФОКУСИ ТА КОНТЕКСТИ

Ігор Щербак

аспірант кафедри соціології,

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,

майдан Свободи, 4, Харків, 61022, Україна,

e-mail: ihor.shcherbak@gmail.com, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-0843-4212>

Статтю присвячено історико-соціологічному аналізу досліджень соціальних ідентичностей, результати яких представлено в наукових публікаціях у топових українських виданнях. Окреслено напрямки розвитку таких досліджень у тематичному, теоретичному та методологічному аспектах, їхній соціокультурний контекст. Визначено можливі нові напрямки досліджень з обраної автором проблеми. Наведено результати проведеного автором контент-аналізу статей, розміщених в інтернет-архівах фахових видань України з соціології за останнє десятиліття, предметом яких є ідентичність та ідентифікація. В межах аналізу тематичного різноманіття статей з'ясовано, що переважна більшість із них присвячена конкретним ідентичностям, перш за все етнічно-національним та локальним, тобто ідентичність розглядається як специфічна ознака групи; лише четверта частина публікацій має загальнотеоретичний характер, тобто присвячена аналізу феномену ідентичності як такому. Виявлено, що серед домінуючих дослідницьких фокусів протягом довгого часу переважали концептуалізація і аналіз формування окремо обраної соціальної ідентичності, проте в останні роки автори публікацій приділяють все більше уваги функціональному навантаженню соціальних ідентичностей, зокрема їхньому впливу на розвиток українського суспільства, насамперед на процеси його інтеграції/деінтеграції, на конфлікти та солідарність. Сформульовано висновки про певне зниження уваги до тематики соціальних ідентичностей, та одночасне теоретичне, методологічне, тематичне та предметне ускладнення їхніх досліджень. Підкреслено, що подальші комплексні дослідження ідентичностей (їхніх зв'язків, контекстів та соціальних наслідків) мають наукову перспективу, оскільки за їхньої допомоги можна дійти більш глибокого розуміння тих процесів, що відбуваються в сучасному українському суспільстві.

Ключові слова: ідентичність, теоретичні підходи, методологічні підходи, ретроспективний аналіз, історія соціології, контент-аналіз

ТРАДИЦИИ ИССЛЕДОВАНИЯ ИДЕНТИЧНОСТИ В СОВРЕМЕННОЙ УКРАИНСКОЙ СОЦИОЛОГИИ: ФОКУСЫ И КОНТЕКСТЫ

Игорь Щербак

аспирант кафедры социологии,

Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина,

площадь Свободы, 4, Харьков, 61022, Украина,

e-mail: ihor.shcherbak@gmail.com, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-0843-4212>

Статья посвящена историко-социологическому анализу исследований социальных идентичностей, результаты которых представлены в научных публикациях в топовых украинских изданиях. Определены направления развития таких исследований в тематическом, теоретическом и методологическом аспектах, их социокультурный контекст. Определены возможные новые направления исследований по выбранной автором проблеме. Приведены результаты проведенного автором контент-анализа статей, размещенных в интернет-архивах профессиональных изданий Украины по социологии за последнее десятилетие, предметом которых является идентичность и идентификация. В рамках

анализа тематического разнообразия статей выяснено, что подавляющее большинство из них посвящена конкретным идентичностям, прежде всего этнически национальным и локальным, то есть идентичность рассматривается как специфический признак группы; только четвертая часть публикаций имеет общетеоретический характер, то есть посвящена анализу феномена идентичности как такового. Выявлено, что среди доминирующих исследовательских фокусов в течение долгого времени преобладали концептуализация и анализ формирования отдельно выбранной социальной идентичности, однако в последние годы авторы публикаций уделяют все больше внимания функциональной нагрузке социальных идентичностей, в частности их влиянию на развитие украинского общества, прежде всего на процессы его интеграции/деинтеграции, на конфликты и солидарность. Сформулирован вывод о некотором снижении внимания к тематике социальных идентичностей, и одновременно теоретическом, методологическом, тематическом и предметном осложнении их исследований. Подчеркнуто, что дальнейшие комплексные исследования идентичностей (их связей, контекстов и социальных последствий) имеют научную перспективу, поскольку с их помощью можно достичь более глубокого понимания тех процессов, которые происходят в современном украинском обществе.

Ключевые слова: идентичность, теоретические подходы, методологические подходы, ретроспективный анализ, история социологии, контент-анализ

IDENTITIES RESEARCH TRADITIONS IN CONTEMPORARY UKRAINIAN SOCIOLOGY: FOCUSES AND CONTEXTS

Ihor Shcherbak

PhD student, Department of Sociology, V. N. Karazin Kharkiv National University, 4, Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine,

e-mail: ihor.shcherbak@gmail.com, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-0843-4212>

The article is focused on the historical sociology analysis of social identities studies, the results of which are presented in scientific publications in top Ukrainian periodicals. The direction of development of such researches in thematic, theoretical, and methodological aspects of their socio-cultural context is outlined. Possible new directions of research on the problem chosen by the author are determined. The author conducted a content analysis of the professional publications where the subject is identity and identification placed in the online archives of professional publications of Ukraine in sociology for the last decade. An analysis of the thematic diversity of the articles revealed that the vast majority of them are devoted to specific identities, primarily ethnic-national and local, identity is considered as a specific feature of the group; only a quarter of the publications have a general theoretical character and focused in the analysis of identity as such. It was found that the dominant research focuses have long been dominated by conceptualization and analysis of the formation of a selected social identity, but in recent years the authors pay more attention to the functional load of social identities, in particular their impact on Ukrainian society, especially its integration/disintegration, on conflicts and solidarity. The conclusion about a certain decrease in attention to the subject of social identities, and at the same time theoretical, methodological, thematic, and subject complication of their researches are formulated. It is emphasized that further comprehensive studies of identities (their connections, contexts, and social consequences) have a scientific perspective because it is possible to reach a deeper understanding of the processes taking place in modern Ukrainian society with their help.

Keywords: identity, theoretical approaches, methodological approaches, retrospective analysis, history of sociology, content analysis

Стрімкий розвиток подій в Україні створює безліч дослідницьких полів для соціологів. Одним із таких полів є дослідження ідентичностей, що мають різні об'єкти, предмети, теоретичні та методологічні рамки. Публікації, присвячені таким дослідженням, можна знайти у вітчизняній науковій літературі, зокрема періодиці останніх років. Так, наприклад, чимало пу-

блікацій, у яких висвітлюються ті чи інші проблеми аналізу процесів ідентифікації та феномену ідентичності в сучасному суспільстві, представлено в українських фахових виданнях з соціології (докладніше про ці видання нижче). Аналіз опублікованих там дозволив нам окреслити історичну контекстуальність та спрямованість досліджень соціальних ідентичностей, виявити пробле-

матику, якій приділялась менша чи більша увага, визначити рівень розробленості окремих напрямків теоретичних та емпіричних студій з обраної нами теми. В межах цієї публікації ми акцентуємо увагу на такому жанрі наукової публікації, як стаття.

Метою нашої розвідки є виявлення соціокультурних контекстів та дослідницьких фокусів дослідження ідентичності в українській соціології останнього десятиріччя. Досягненням цієї мети дозволить нам не тільки проаналізувати соціологічний дискурс ідентичності/ідентифікації у його ретроспективі, а й побачити перспективу подальших досліджень процесів і феноменів, що нас цікавлять. Аналізуючи наявні публікації з обраної нами проблематики, ми перш за все намагаємося визначити тематичне, теоретичне та методологічне різноманіття, виявити історичні та соціокультурні контексти, що формували певний дослідницький фокус.

Зазначимо, що подібне дослідження має не лише історико-соціологічну спрямованість, але й дозволяє «вбудувати» подальші академічні розробки в загальну картину наукових студій з проблем ідентичності. Ми можемо побачити, що ще не досліджено, що може бути досліджено під іншим кутом зору тощо. Саме тому ми звернулися до архівів вітчизняних соціологічних видань і спробували окреслити, в якому ж стані знаходяться дослідження соціальних ідентичностей в українській соціології.

Методологія дослідження

Для досягнення мети ми обрали метод контент-аналізу наукових статей в українських періодичних виданнях з соціології. Вибір такої одиниці аналізу зумовлений тим, що, на відміну від таких наукових продуктів, як монографії, звіти за результатами масштабних емпіричних досліджень тощо, стаття може бути підготовлена не лише спеціалістами з дослідження ідентичностей, але й науковцями, дослідницяка увага яких не зосереджена виключно чи переважно на проблематиці ідентичності. Інтерес до цієї проблематики може виникнути спонтанно та матеріалізуватися в публікації, що не стосується дослідницького фокусу того чи іншого вченого.

Варто зазначити, що жанр статті є реактивним і контекстуальним, оскільки стаття не потребує такого довгого періоду

підготовки, як, скажімо, монографія. Але вона може, так би мовити, концентровано передати погляд дослідника на обрану тему.

Серед обраних нами видань були як ті, що свого часу входили до переліку фахових видань України з соціології, так і ті, що сьогодні підтвердили свою фаховість, отримавши статус видання категорії «Б» (повний перелік цих видань представлений у бібліографії до даної статті). Наш вибір зумовлений популярністю та авторитетом видань як серед молодих науковців, так і серед метрів вітчизняної соціологічної науки, а також закордонних дослідників. Додатковим критерієм відбору була доступність видань у мережі Інтернет, обсяги їхніх архівів зумовили темпоральну обмеженість. Як вже зазначалось, ми аналізували статті, опубліковані в останнє десятиліття.

Критерієм відбору статті була наявність у її назві понять «ідентичність» або «ідентифікація». За результатами обробки архівів обраних нами видань було створено список із 84 статей, опублікованих в 11 виданнях.

У кожній відібраній статті типологізовано вид ідентичності(-ей), що розглядається(-ються), тип дослідження (теоретичне, емпіричне чи комплексне), тип та контекст дослідження (ретроспектива, опис формування та змісту ідентичності, розгляд концепцій, відношення до конкретної соціальної чи просторової групи тощо).

Пріоритети українських соціологів у дослідженні соціальних ідентичностей

Як виявило наше дослідження, серед тематичного розмаїття найпопулярнішими є, як ми їх назвали, *теми загального порядку*, не присвячені конкретній ідентичності (22 статті з 84). До цієї групи ми віднесли статті про теоретико-методологічні засади вивчення ідентичностей в соціології, історичну контекстуальність формування та зміни ідентичностей, вплив ідентичностей на соціальні зміни в українському суспільстві в цілому та в контексті військового конфлікту, зокрема. Така тематика зустрічається впродовж усієї досліджуваної хронології, що свідчить про усталений інтерес до базисної тематики аналізу ідентичності та постійні пошуки соціологією його засад. Більшість статей цього тематичного блоку прагнуть розширити теоретичний дискурс ідентичності, співвіднести це поняття із

конкретними соціологічними концепціями. Інший популярний вектор досліджень – співвіднести ідентифікаційні процеси з історичним контекстом або сучасною ситуацією (з різною причинно-наслідковою конфігурацією). З 2015 року можна зустріти статті, присвячені ролі ідентичності в контексті конфлікту, що відбувається в Україні, зокрема ролі ідентичності в його перебігу. Варто зазначити, що статті цієї групи можна поділити на надмірно загальні (наприклад: «Основні теоретичні концепції аналізу самоідентифікації» [1]) та дуже специфічні («Ідентичності (без?) знанневих підстав: ведучи розмову з Роджерсом Брубейкером» [2] чи «Колективна ідентичність, солідарність і довіра як конструкти масової мобілізації у Східноєвропейському пограниччі» [3]), що певною мірою відображає стан соціологічних досліджень ідентичності.

Другим за популярністю блоком (15 статей із 84) є статті, присвячені *регіональній та/або міській ідентичностям*. В Україні з її регіональним розмаїттям, вибір таких тем дослідження є слушним. Статті цього блоку мають два фокуси розгляду: конкретні кейси локальної ідентичності (їхня форма та фактори формування) та теоретичні основи їхнього вивчення. Варто зазначити, що в часовому контексті популярність вибору локальної ідентичності як об'єкту дослідження починає спадати (7 статей опубліковано в 2012-2013 роках, 8 – з 2014 по 2019 рік). Можемо це пояснити зміною дискурсу регіоналізму в суспільстві в цілому та в соціології, зокрема: ми не говоримо про кардинально різні, «самобутні» регіональні ідентичності, що займають перші місця в ідентифікаційному ядрі особистості; ми говоримо про певні загальні фактори, що можуть впливати на регіональні ідентифікації. У проаналізованих нами публікаціях відсутні також статті описового характеру, про конфігурації тієї чи іншої регіональної ідентичності. Автори публікацій, скоріше, з'ясовують, як така ідентичність формується завдяки певним соціальним процесам або перевіряють гіпотези про її вплив на них. Як висновок щодо такого дослідницького фокусу можемо сказати, що ситуація виглядає так, нібито соціологія відмежовується від акту соціального конструювання ідентифікаційного проекту, а пояснює, як наявність та

ступінь регіональної ідентифікації вступає у взаємодію з іншими соціальними процесами. Можна зустріти також низку статей, присвячених регіональним особливостям інших соціальних ідентичностей, що можна інтерпретувати як намагання визначити взаємозв'язок регіональної та інших ідентифікацій. Причина популярності такої тематики полягає в стрімкому зростанні інтересу до міських досліджень та урбаністики в цілому, а також у поширенні дискурсу регіональних відмінностей в Україні, який з'явився в 2010-х роках, супроводжуючи соціальні потрясіння, та все ще залишається актуальним.

Інші ідентичності зустрічаються в масиві текстів з майже однаковою частотою. Так, 8 згадок має *політична ідентичність*, статті про яку переважно з'являлись у 2012-2015 роках. Цей період можна назвати періодом становлення (гео)політичних орієнтацій, оскільки він супроводжувався низкою доленосних подій у політичному житті України. Розповсюдженість політичного дискурсу та рефлексія щодо нього викликали інтерес дослідників до форм політичної ідентичності в Україні. При цьому «загальність» самого поняття «політична ідентичність» викликала інтерес саме до теоретичних засад вивчення відповідного феномену. Суто емпіричними є лише 2 статті із 8, інші присвячені факторам формування та концептуалізації поняття. З оптимістичної точки зору, можна зробити припущення, що соціологія намагається не використовувати такі широкі та дещо гучні поняття «просто так», а намагається критично оцінити ситуацію, виходячи з власних позицій та базуючись на власних розробках.

Дещо неочікуваним для нас стали об'єми досліджень, що стосуються національної, громадянської та етнічної ідентичностей. Концепту *національної ідентичності* присвячено 7 публікацій з 84, і в цьому випадку дослідницький фокус зміщено в емпіричний бік. Більшість статей описує формування національних ідентичностей відносно конкретних соціальних та/або просторових груп або роль національної ідентичності в перебігу інших процесів. Теоретичною тут ми можемо назвати лише одну статтю. Національна ідентичність, на нашу думку, є багатозначним концептом, тому надати його єдину дефініцію досить важко, бо відповідний феномен можна опи-

сати через різні ознаки. Навіть у переліку досліджуваних статей є публікації, що визначають національну ідентичність як через її етнокультурне розуміння, так і через громадянсько-політичне тлумачення. Рівною мірою ці точки зору з'являються як дослідження двох окремих ідентичностей.

Дослідженню *громадянської ідентичності* також присвячено 8 статей із 84 знайдених. Маючи більш-менш конкретне уявлення про основу цієї ідентичності, соціологи повністю зосереджуються на дослідженні її формування та впливу на внутрішньоособистісні характеристики. Декілька з проаналізованих нами статей присвячені методології дослідження громадянської ідентичності. На нашу думку, такий розподіл демонструє, що дослідження окремих ідентичностей мають бути базованими на конкретному соціальному контексті та зосереджуватися на чіткій проблематиці.

Деяко менше (6 статей) присвячено проблематиці *етнічної ідентичності*. Всі ці публікації презентують результати емпіричних досліджень. Здебільшого статті присвячені етнічній ідентичності національних меншин або взаємозв'язку етнічної ідентичності з іншими видами соціальної ідентичності. Тут також діє наш попередній висновок: вести розмову про конкретну ідентичність варто при наявності конкретного матеріалу, що зумовлює дослідницькі висновки. Варто зазначити, що етнічна ідентичність згадується у публікаціях 2012 і 2013 років, а громадянська рівномірно з'являється з 2012 по 2018 рік. Соціальна ситуація в Україні з 2013 року є конфліктогенною щодо (гео)політичних питань, що провокує різні смисли громадянської ідентичності, різне розуміння того, ким є громадяни України. З огляду на це, соціологи «переключились» саме на дослідження таких питань, їхнє виникнення та їхній вплив на подальший розвиток ситуації. В умовах конфлікту публічний дискурс намагається уникнути артикуляції етнічних питань, щоб не поглиблювати розломи та не відкривати нові конфліктні лінії, тому, на наш погляд, і соціологи оминають етнічне питання або проводять специфічні його дослідження, не торкаючись дискурсу ідентичності та взаємозв'язку ідентичностей.

Європейська ідентичність «моментно» з'являється в українських соціологічних журналах (було знайдено 5 публікацій)

в період з 2012 по 2016 рік. Це логічно пояснюється наростанням європейського дискурсу в Україні до Євромайдану (в рамках обіцянки підписати асоціацію з ЄС) та після нього (як реакція та намагання знайти причини масштабності протесту). Зазначимо, що більшість таких статей має суто теоретичний характер. Дослідження європейської ідентичності зосереджуються на її дискурсі та його поширенні в Україні та Європі. Однак аналіз питань, пов'язаних з європейськими прагненнями, зміщений у тематику цінностей, установок та прагматичних прагнень.

Дослідження *культурної ідентичності* не дуже популярні серед українських соціологів. Нами було знайдено лише 5 статей різного тематичного спрямування. Сам концепт цієї ідентичності не має чіткого визначення. Зазначені 5 статей об'єднані нами в одну групу лише номінально – через згадку терміну «культурна ідентичність» у заголовку або змісті. Статті переважно присвячені сучасному стану культурної ідентичності, її формуванню та специфіці у національних меншин. «(Соціо)культурне» більшою мірою досліджується через інші концепти (цінності, установки, погляди тощо). Культурну ідентичність дослідники розуміють як, скоріше, сукупність інших ідентичностей (етнічної, професійної, громадянської). Саме через теоретичну невизначеність та неоднозначність поняття «культурна ідентичність» ця група статей не демонструє тенденцій досліджень в українській соціології проблем ідентифікації та ідентичності.

Професійна ідентичність також не є популярною серед тем дослідження ідентичностей. Нами було знайдено лише 2 статті, і таку кількість ми можемо пояснити тим, що соціологія розглядає професійну приналежність в інших її проявах – в установках, прагненнях, у професійних орієнтаціях, специфіці становлення професійних компетентностей. Тому не варто робити висновок про низьку популярність чи недостатню розробленість теми. У цьому контексті варто підкреслити, що дослідження професіоналізму популярні в українській соціології, проте вона практично не використовує ідентичнісний підхід до його вивчення. Однак ми звернули увагу на іншу невелику групу статей, що дотично пов'язані з професійною ідентичністю. Ми маємо на увазі мі-

літарну ідентичність (3 статті). В нашій країні зростає прошарок ветеранів та людей війська, що мають специфічний бекграунд і не просто є представниками певної професії, а є учасниками особливої системи соціальних відносин і мають свої соціальні та психологічні проблеми. На нашу думку, в найближчому майбутньому кількість подібних публікацій буде стрімко зростати, як і їхнє тематичне розмаїття. Якщо зараз переважають статті, присвячені теоретичним та методологічним засадам дослідження мілітарної ідентичності, то в майбутньому, як ми вважаємо, вони будуть більш стосуватися результатів емпіричних студій.

Серед найменш згадуваних у публікаціях ідентичностей (дещо несподівано) опинилась *гендерна ідентичність*. Це не демонструє об'єми гендерних досліджень в Україні, а лише є індикатором того, що такі дослідження частіше за все проводяться з використанням не класичних соціологічних підходів до аналізу ідентичності (яка буває? як формується?), а в рамках окремого наукового дискурсу, де сам термін «ідентичність» неактуальний. Навіть єдина стаття, на яку ми натрапили, опублікована у 2013 році, що свідчить про певне згасання ідентичнісного підходу в гендерних дослідженнях або про відмову від використання такого терміну.

Окрім тематичного розмаїття, ми звернули увагу на форму та фокус досліджень ідентичності, визначені певними теоретико-методологічними підходами та схемами вивчення. Ця проблематика визначила зміст наступного етапу нашого дослідження.

Теоретичні та методологічні особливості досліджень ідентичності в Україні

В рамках даного етапу ми не намагалися типологізувати публікації щодо їхньої приналежності до певної соціологічної парадигми (макро- чи мікротеорії). Ми типологізували публікації за формою та схемою дослідження, за критеріями, які згадували під час тематичного аналізу, а саме:

- загальність або конкретність (присвяченість теорії ідентичності як такої або певному її виду/видам);
- дослідницький фокус (опис форми, змісту чи поширення ідентичності, механізми її формування, її роль у соціальних процесах);
- теоретична та/або емпірична спря-

мованість.

Як підкреслювалось вище, переважна більшість проаналізованих нами статей присвячена конкретним видам ідентичності (62 статті за 84). Соціологія вже на працювала достатній доробок із загальної теорії ідентичності, а також «вбудувала» її аналіз у найпопулярніші парадигмальні теорії, тому сучасні публікації (а особливо такі епізодичні, як статті) присвячені більше конкретиці, окремим видам ідентичності та їхнім характеристикам

Більшість таких статей (57) присвячено вивченню однієї конкретної ідентичності, що демонструє специфіку досліджень ідентичності в українській соціології. Дослідники зазвичай зосереджуються на всебічному вивченні всіх параметрів однієї ідентичності: це може бути серія публікацій про те, як ідентичність формується, якою буває, як специфікується в умовах життєдіяльності певних соціальних груп. Це демонструє підхід до конкретної ідентичності як до окремого явища, специфічного дискурсивного утворення. В даному випадку можемо констатувати глибину аналізу феномену, що нами досліджується.

Лише декілька публікацій зосереджуються на аналізі зв'язків між окремими ідентичностями або описують багатоманіття ідентичностей у певних соціальних групах. Публікації такого порядку дозволяють відкрити дослідницький горизонт для висновків щодо схожості ідентифікаційних проєктів, впливу однієї ідентичності на іншу, їхню (не)узгодженість та їхні можливі наслідки.

Серед дослідницьких фокусів найпоширенішим (36 статей) є вивчення особливостей формування тієї чи іншої ідентичності. Соціологи прагнуть дізнатися, як ті чи інші процеси, події чи явища впливають на становлення чи модифікацію тієї чи іншої ідентичності. В переважній більшості досліджувані ідентичності вже мають певну теоретичну базу аналізу, залишається описати, що вплинуло на конструювання певних видів та змісту ідентичностей. Такі дослідження проводяться щодо певних соціальних груп або щодо населення країни в цілому. Зміст ідентичності є другим (12 статей) за популярністю предметом дослідження. Це потребує глибокого і якісного дослідження можливих варіантів смислів, що створюють конкретну ідентичність. Варто звернути увагу, що більшість статей

не відкидають ідею поліваріантності ідентичності. Мала частина статей (5 статей) присвячена аналітиці динаміки різних ідентичностей.

Загальнотеоретичні основи вивчення ідентичностей є третім за популярністю фокусом (10 статей). До таких публікацій ми зараховуємо ті, що базуються на застосуванні загальносоціологічних концепцій до вивчення ідентичностей. До умовно теоретичних ми також відносимо 9 статей, присвячених концептуалізації окремої ідентичності. В таких публікаціях автори на основі теоретичних положень та емпіричних результатів концептуалізують якусь ідентичність як окремий предмет соціологічного вивчення.

Окремо ми виділяємо «інструментальний» фокус вивчення ідентичностей. У таких публікаціях (усього знайдено 9 статей) аналізується роль ідентичностей у розвитку тих чи інших соціальних процесів чи поширенні явищ (зростання конфлікту, солідаризація, повсякденне життя). Такий фокус спостерігається відносно нещодавно (з 2015 року), і кількість таких публікацій зростає.

Більше половини статей містять результати емпіричних досліджень або ж їхні автори використовують конкретні кейси для ілюстрації своїх висновків. Для характеристики динаміки поширення конкретних ідентичностей зазвичай застосовують кількісні опитувальні методи; існують навіть спеціальні лонгітюдні дослідження ідентичностей, а також є дослідницькі проекти, сфокусовані на цих питаннях. Кількісно вивчаються думки респондентів щодо того чи іншого змісту ідентичностей, залежність суспільної думки від ідентичностей опитаних, роль ідентифікації у визначенні інших соціальних процесів тощо. Для визначення змісту ідентичності частіше використовуються якісні методи, зокрема, такі, як дискурс-аналіз (для опису процесу зовнішньої ідентифікації) та глибокі інтерв'ю (для вивчення індивідуального досвіду становлення ідентичності). Для того, щоб описати процес формування ідентичності, дослідники також використовують гібридну методологію, оскільки тут важливі і варіанти думок, і динаміка, і взаємозв'язки. «Теоретичні» статті більшою мірою присвячені побудові мікротеорії окремої ідентичності, теоретичним та методологічним основам її вивчення (в рамках

серій публікацій, що відображають етапи одного дослідження).

Висновки

Отже, здійснене нами комплексне ретроспективне дослідження вітчизняного наукового доробку з питань соціальної ідентифікації дозволило нам виявити певні тенденції, які можна екстраполювати на весь ідентифікаційний дискурс української соціології. Зафіксоване нами тематичне, теоретичне та методологічне різноманіття публікацій продемонструвало не лише зростання інтересу до аналізу ідентичності, але й багатогранність підходів до її вивчення.

Ми з'ясували, що ідентичності є досить популярним предметом дослідження для українських соціологів. Тривалий час публікацій з цієї тематики було досить багато: описові статті про певну ідентичність (перш за все національну, етнічну чи локальну), її прояви та специфіку. Якщо взяти до уваги весь масив статей за обраний нами проміжок часу, можна констатувати дві тенденції: з одного боку, з часом кількість публікацій про ідентичність спадає, з іншого – менша кількість статей компенсується за рахунок більш глибокого аналізу актуального стану ідентифікаційних процесів в українському суспільстві, нових проявів та форм цього процесу. На перший план виходить аналіз причинно-наслідкових зв'язків між так званими актуальними ідентичностями, тобто ідентичностями, формування яких зумовлено актуальним соціокультурним контекстом, та їхньої ролі в розгортанні різноманітних суспільних процесів.

Виходячи з аналізу тематичного та методологічного спрямування розглянутих публікацій, ми змогли окреслити власне бачення реальної наукової новизни в дослідженнях ідентичності: це мають бути комплексні дослідження, де є місце різним описам ідентичності, різним рівням аналізу (і процесу ідентифікації, і його результату – сформованій ідентичності); де аналізується не просто ідентичність як річ-у-собі, а ідентичність як рушійна сила соціальних процесів, зокрема соціальних змін. Саме такий підхід до аналізу ідентифікації та ідентичності ми плануємо реалізувати у наших власних подальших дослідженнях обраної проблеми та подальших публікаціях.

Література

1. Володіна К. О. Основні теоретичні концепції аналізу самоідентифікації // Вісник Львівського університету. Серія соціологічна. 2014. Вип. 8. С. 105-114. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vlnu_sociology_2014_8_14
2. Голіков О. О. Ідентичності (без?) знаньвих підстав: ведучи розмову з Роджерсом Брубейкером. Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи», 2015. Випуск 1148. С. 9-14. URL: <https://periodicals.karazin.ua/ssms/article/view/4458>
3. Хижняк О. В. Колективна ідентичність, солідарність і довіра як конструкти масової мобілізації у Східноєвропейському пограниччі. Український соціологічний журнал, 2014. Випуск 11-12. С. 48-58. URL: <https://periodicals.karazin.ua/usocjour/article/view/4390>
4. Електронний архів журналу «Актуальні проблеми соціології психології педагогіки». Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка. URL: <http://apspp.soc.univ.kiev.ua/index.php/home/index>
5. Електронний архів журналу «Вісник Львівського університету. Серія соціологічна». Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка. URL: <http://publications.lnu.edu.ua/bulletins/index.php/sociology>
6. Електронний архів журналу «Вісник Одеського національного університету. Соціологія і політичні науки». Одеса: Одеський національний університет. URL: <http://heraldiss.onu.edu.ua/old>
7. Електронний архів журналу «Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». Харків: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. URL: <https://periodicals.karazin.ua/ssms/>
8. Електронний архів журналу «Габітус». Одеса: Причорноморський науково-дослідний інститут економіки та інновацій. URL: <http://habitus.od.ua/>
9. Електронний архів журналу «Епістемологічні дослідження в філософії, соціальних і політичних науках». Дніпро: Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара. URL: <https://visnukpfs.dp.ua/index.php/PFS>
10. Електронний архів журналу «Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства». Харків: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. URL: <http://sociology.univer.kharkov.ua/index.php/ua/nauka/konferentsiji/66-kharkivski-sotsiologichni-chitannya>
11. Електронний архів журналу «Соціологічні студії». Луцьк: Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки. URL: <https://eenu.edu.ua/uk/publishing/sociologichni-studiyi>
12. Електронний архів журналу «Соціологія: теорія, методи, маркетинг». Київ: Інститут соціології НАН України. URL: <http://stmm.in.ua/>
13. Електронний архів журналу «Український соціологічний журнал». Харків: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. URL: <https://periodicals.karazin.ua/usocjour/index>
14. Електронний архів журналу «Український соціум». Київ. URL: <https://ukr-socium.org.ua/uk/>

References

1. Volodina, K. (2014) Basic analysis theoretical concepts of self-identity // Visnyk of the Lviv University. Series Sociology. Issue 8. P. 105-114. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vlnu_sociology_2014_8_14
2. Golikov, A. (2015) Identities (with (out)?) Knowledge Foundation: Conversing with Rogers Brubaker. Visnyk V. N. Karazin Kharkiv National University. Series «Sociological studies of contemporary society: methodology, theory, methods». No 1148. P. 9-14. URL: <https://periodicals.karazin.ua/ssms/article/view/4458>
3. Khyzhniak, O. (2014) Collective identity, solidarity and trust as constructs of mass mobilization in the Eastern European borderzone. Ukrainian Sociological Journal. Issue 11-12. P. 48-58. URL: <https://periodicals.karazin.ua/usocjour/article/view/4390>
4. Electronic archive of the journal «Actual problems of sociology, psychology, pedagogy». Taras Shevchenko National University of Kyiv. URL: <http://apspp.soc.univ.kiev.ua/index.php/home/index>
5. Electronic archive of the journal «Visnyk of the Lviv University». Ivan Franko National University of Lviv. URL: <http://publications.lnu.edu.ua/bulletins/index.php/sociology>
6. Electronic archive of the journal «Odesa National University Herald. Sociology and Politics» by Odesa National University. URL: <http://heraldiss.onu.edu.ua/old>
7. Electronic archive of the journal «Visnyk V. N. Karazin Kharkiv National University. Series «Sociological studies of contemporary society: methodology, theory, methods»». URL: <https://periodicals.karazin.ua/ssms/>
8. Electronic archive of the journal «Habitus». Black Sea Research Institute of Economics and Innovation. Odessa. URL: <http://habitus.od.ua/>
9. Electronic archive of the journal «Epistemological studies in Philosophy, Social and Political Sciences». Oles Honchar Dnipro National University. URL: <https://visnukpfs.dp.ua/index.php/PFS>
10. Electronic archive of the journal «Methodology, theory and practice of sociological analysis of modern society». V. N. Karazin Kharkiv National University. URL: <http://sociology.univer.kharkov.ua/index.php/ua/nauka/konferentsiji/66-kharkivski-sotsiologichni-chitannya>
11. Electronic archive of the journal «Sociological studios». Lesia Ukrainka East European National University. Lutsk. URL: <https://eenu.edu.ua/en/publishing/sociologichni-studiyi>
12. Electronic archive of the journal «Sociology: theory, methods, marketing». Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine. Kyiv. URL: <http://stmm.in.ua/>
13. Electronic archive of the journal «Ukrainian Sociological Journal». V. N. Karazin Kharkiv National University. URL: <https://periodicals.karazin.ua/usocjour/index>
14. Electronic archive of the journal «Ukrainian Society». Kyiv. URL: <https://ukr-socium.org.ua/en/>

ВІРТУАЛЬНИЙ ПРОСТІР ЯК ДЖЕРЕЛО ПЕРВИННОЇ СОЦІАЛЬНОЇ ІНФОРМАЦІЇ

Світлана Романенко

кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології факультету міжнародних відносин, політології та соціології Одеського національного університету імені І.І. Мечникова, Французький бул., 24/26, м. Одеса, 65058, Україна e-mail: romanenco@te.net.ua, ORCID ID <http://orcid.org/0000-0002-7406-9137>

Бурхливий розвиток інтернету спричинив безпрецедентний вплив на вдосконалення соціологічного методу. На рубежі тисячоліть це призвело до пошуку нової методології та поступової втрати інтересу до використання кількісних методів, що сприймалось фахівцями як «криза емпіричної соціології». В останнє ж десятиліття виявилось, що практично всі соціальні процеси будь-якого рівня знаходять своє відображення у віртуальному просторі, залишають і накопичують так звані «цифрові сліди», що відкриває перед дослідниками зонаширші перспективи вивчення соціальної реальності. У даній статті розглянуто особливості цифрової первинної інформації та основні підходи до її використання з погляду кількісної методології. Автор робить акцент на тому, що класичні методи соціології, засновані на математичній статистиці, придатні для аналізу цифрової реальності і отримання адекватних результатів досліджень. При цьому, як відзначає більшість науковців, які мають безпосереднє відношення до означеної проблематики відкриваються перспективи для вдосконалення традиційних соціологічних методів за рахунок: 1) поєднання репрезентативності кількісних і глибини якісних підходів до аналізу інформації; 2) поглибленого збору парадигм; 3) можливості вивчати важкодоступні соціальні групи; 4) можливості реалізувати повною мірою «принцип свободи від оцінки» завдяки «неактивності» цифрових даних; 5) впорядкованості цифрових слідів у просторі та часі шляхом чіткої фіксації хостингу. Постдемографічна модель соціального актора відкриває нові шляхи для побудови вибірок кількісних соціологічних досліджень, які можуть бути репрезентативними з точки зору класичного соціологічного підходу. Наведені в статті приклади досліджень засвідчують, що класичний соціологічний метод легко адаптується до нової цифрової реальності і може бути основою для соціологічного консультування, розробки соціальних технологій у різних сферах життя суспільства.

Ключові слова: віртуальний простір, цифрові сліди, первинна соціальна інформація.

ВІРТУАЛЬНОЕ ПРОСТРАНСТВО КАК ИСТОЧНИК ПЕРВИЧНОЙ СОЦИАЛЬНОЙ ИНФОРМАЦИИ

Светлана Романенко

кандидат социологических наук, доцент кафедры социологии факультета международных отношений, политологии и социологии Одесского национального университета имени И. И. Мечникова, Французский бул., 24/26, г. Одесса, 65058, Украина e-mail: romanenco@te.net.ua ORCID ID <http://orcid.org/0000-0002-7406-9137>

Бурное развитие интернета оказало беспрецедентное влияние на совершенствование социологического метода. На рубеже тысячелетий это привело к поиску новой методологии и постепенной утрате интереса к использованию количественных методов, что воспринималось специалистами как «кризис эмпирической социологии». В последнее же десятилетие оказалось, что практически все социальные процессы любого уровня находят свое отражение в виртуальном пространстве, оставляют и накапливают так называемые «цифровые следы», что открывает перед исследователями широчайшие перспективы изучения социальной реальности. В данной статье рассмотрены особенности цифровой первичной информации и основные подходы к ее использованию с точки зрения количественной методологии. Автор делает ак-

цент на том, что классические методы социологии, основанные на математической статистике, пригодны для анализа цифровой реальности и получения адекватных результатов исследований. При этом, как отмечает большинство ученых, имеющих непосредственное отношение к указанной проблематике, открываются перспективы для совершенствования традиционных социологических методов за счет: 1) сочетания репрезентативности количественных и глубины качественных подходов к анализу информации; 2) углубленного сбора параданных; 3) возможности изучать труднодоступные социальные группы; 4) возможности реализовать в полной мере «принцип свободы от оценки» благодаря «нереактивности» цифровых данных; 5) упорядоченности цифровых следов в пространстве и времени путем четкой фиксации хостинга. Постдемографическая модель социального актора открывает новые пути для построения выборок количественных социологических исследований, которые могут быть репрезентативными с точки зрения классического социологического подхода. Приведенные в статье примеры исследований показывают, что классический социологический метод легко адаптируется к новой цифровой реальности и может быть основой для социологического консультирования, разработки социальных технологий в разных сферах жизни общества.

Ключевые слова: виртуальное пространство, цифровые следы, первичная социальная информация.

VIRTUAL SPACE AS A SOURCE OF PRIMARY SOCIAL INFORMATION

Svitlana Romanenko

PhD (Sociology), Associate Professor, Department of sociology, FIRPSS, Odessa I. I. Mechnikov National University, r. 40, French Bul., 24/26, Odessa, 65058, Ukraine, e-mail: romanenco@te.net.ua ORCID ID <http://orcid.org/0000-0002-7406-9137>

The rapid development of the Internet has had an unprecedented impact on the improvement of the sociological method. At the turn of the millennium, this has led to the search for a new methodology and a gradual loss of interest to use of quantitative methods, which was perceived by specialists as a “crisis of empirical sociology”. In the last decade, it turned out that almost all social processes of any level find their reflection in the virtual space, leave and accumulate so-called “digital footprints”, which opens to researchers the widest perspectives for study of social reality. This article considers the features of digital primary information and generalized approaches to its use in terms of quantitative methodology. The author emphasizes that the classical sociological methods, which are based on mathematical statistics, are suitable for the analysis of digital reality and getting adequate research results. At the same time, as noted by most authors, who have studied this subject, there are perspectives for improving traditional sociological methods through: 1) a combination of representativeness of quantitative and depth of qualitative approaches to information analysis; 2) in-depth collection of paradata; 3) opportunities to study hard-to-reach social groups; 4) opportunities to fully implement the “principle of freedom from evaluation” due to the “non-reactivity” of digital data; 5) the ordering of digital footprints in space and time by clearly fixing the hosting. The post-demographic model of the social actor opens new ways to build samples of quantitative sociological research, which may be representative in terms of the classical sociological approach. The examples of research from this article show that the classical sociological method easily to adapt for the new digital reality and can be the basis for sociological consulting, development of social technologies in various spheres of social life.

Keywords: cyberspace, digital footprints, primary social information.

В останні десятиріччя минулого століття Інтернет сприймався соціологами як явище, що тільки набуває розвитку. Та вже на рубежі тисячоліть інтерес до нього в науковій літературі та періодиці суттєво виріс. Інтернет як об'єкт вивчення соціології захопив багатьох дослідників, стали навіть

всерйоз говорити про соціологію Інтернет (або Інтернет-соціологію, соціологію інформатизації, соціологію інформаційного суспільства і т.д.) як спеціальну соціологічну теорію. З'явилася вражаюча кількість наукових статей, що були присвячені вивченню феномену Інтернет, мережових співтова-

риств. Наукову періодику захлиснула хвиля пробних, розвідувальних та інших нерепрезентативних досліджень середовища Інтернет, які все більше і більше роз'єднували іменник «дослідження» та прикметник «соціологічне». Коли ж мова йшла про методи соціології, то всі сподівалися на швидке полегшення етапу збору первинної інформації та її введення в комп'ютер. Ідея проведення онлайн-досліджень настільки захопила соціологів, що з'явилось достатньо багато робіт, присвячених цій тематиці [1, 2, 3]. Проте інформаційний розрив між різними верствами населення на той момент був достатньо глибоким, причому не тільки в Україні. Стало зрозуміло, що найближчим часом досягти необхідної репрезентативності онлайн-досліджень не вдасться. Так проблеми становлення «інтернет-соціології» як спеціальної соціологічної теорії відійшли на другий план, поступово вщухли й дискусії про те, як «охрестити» цю нову галузь наукового знання. До речі, ми не випадково пишемо слово інтернет з маленької літери, оскільки сьогодні це слово втратило своє значення як ім'я власне (назва глобальної комп'ютерної мережі) та номінує звичайне явище, є словом чоловічого роду в однині та відмінюється.

Проблемою статті є достатньо вузький аспект функціонування інтернету і його впливу на соціальну реальність, соціологічну науку і практику, а саме: що являє собою простір глобальної комп'ютерної мережі як джерело первинної соціальної інформації? Які можливості для вивчення суспільства він відкриває дослідникам? Як це співвідноситься з класичною соціологічною методологією? Які перспективи розвитку методу соціології у зв'язку з розширенням доступу до інтернету? Які є способи проведення соціологічного дослідження в інтернеті?

Метою даної статті є огляд та узагальнення підходів, що склалися в соціології, щодо використання віртуального простору як джерела первинної соціальної інформації.

Розпочати хотілося б із міркувань про те, як же розвивається соціологічний метод в епоху «розвиненого інформаційного суспільства». Починаючи з 10-х років нового століття, в науковій періодиці поступово вщухли дискусії про нову «постмодерністську» соціологію і про трансформацію соціологічного методу. Комп'ютер і інтернет

стали розглядатися як звичайні інструменти в арсеналі соціолога, почав повертатися інтерес до емпіричної кількісної соціології як найбільш доказової методології в соціологічній науці [4]. Є. І. Головаха під час проведення майстер-класу «Дехаризматизація соціології?» для слухачів однієї з перших Шкіл молодого соціолога, яка функціонує при Соціологічній асоціації України (Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, Луцьк, 2013), звернув увагу на те, що необхідно повернутися до старого перевіреного алгоритму: вивчення будь-якого об'єкту в соціології повинне проходити три етапи. Перший етап – якісне дослідження (дослідження «феноменального поля»), другий етап – пробне дослідження (перевірка інструментарію), третій етап – вибіркоче дослідження. Таким чином, замикається дослідницький ланцюжок: факти-тенденції-закономірності, оскільки без чисельного підтвердження соціальні факти так і залишаються в ранзі феномену.

Паралельно розвивався інший напрям, пов'язаний зі стрімким розповсюдженням інтернету і його глибоким проникненням у наше повсякденне життя. Однією з суттєвих характеристик інформаційного суспільства, що на той момент тільки формувалося, виявились процеси, які стали називати «індивідуалізацією», «атомізацією» суспільного життя. Об'єднуючи людей у просторі віртуальному, інтернет все далі роз'єднував їх у реальному фізичному світі [5]. Сучасне середовище проживання – це середовище парканів, заборон, замків і обмежень. Все це зумовлює додаткові труднощі в процесі збору первинної соціальної інформації інтерв'юерами. Зростає потреба кожного в особистому просторі, знайшовши який індивід намагається його не тільки зберегти, але і розширити, облаштувати на власний розсуд. Всі ці процеси актуалізували проблеми простору як в науковому, так і в повсякденному дискурсі, стали причиною неймовірно швидкого зростання так званого «віртуального простору» [6]. І, як виявилось, цей новий, опосередкований інтернетом, віртуальний простір став сам по собі цікавим об'єктом вивчення для соціолога. Він (віртуальний простір) проявляє себе через багато джерел, більш того, ця інформація вже представлена в звичних для соціологів видах: текстовому або іконографічному. Ця інформація впорядкована в часі і

просторі. Тобто, з точки зору соціолога-дослідника, віртуальний простір відкриває можливості для вивчення безлічі реальних соціальних явищ і процесів за допомогою традиційних кількісних методів соціології. Йдеться не тільки про перспективи онлайн-опитувань або аналізу Big Data. Абсолютно нові можливості з'явилися в застосуванні класичних соціологічних методів: аналізу документів, контент-аналізу, спостереження та їхніх комбінацій, які раніше, в доцифровий період, були витіснені методами масових опитувань, будучи досить екзотичними для соціологічних досліджень. Слід також відзначити, що віртуальний простір є формалізованим завдяки фіксації хостингу середовищем, що в більшості випадків дозволяє обґрунтувати вибірку дослідження або відбір документів, а також дотримуватися принципів надійності (валідності) вимірювання.

Новий віртуальний простір отримав назву «простору віртуальних слідів» [7, с. 21]. Коли говорять про його особливості та характеристики як джерела інформації [7, 9], то, в першу чергу, роблять акцент на нереактивності даних, їхньої свободі від оцінки та впливу особистості інтерв'юера і самого факту запитань. Інша, дуже важлива можливість пов'язана з тим, що цифрові дані дозволяють поєднати глибину якісних методів і репрезентативність кількісних. Крім того, цифрові сліди дозволяють проникнути з дослідницькими цілями у важкодоступні соціальні групи. Віртуальний простір на порядок розширює можливості для збору параданих. Наприклад, у дослідженні професійної кар'єри випускників соціологічних факультетів України (2002-2012 рр.), що проводилося Соціологічною асоціацією України методом анкетного опитування, збір інформації відбувався онлайн, а випускників розшукували за допомогою соціальних мереж. Аналіз супутньої інформації, викладеної нашими респондентами в мережах, виявився, мабуть, більш насиченим і цікавим, ніж аналіз формалізованих опитувальних листів.

З іншого боку, деякі колеги закликають спрямувати зусилля соціологів на ревізію і корекцію методів соціологічної науки, які нібито не придатні для аналізу «цифрових слідів» [7, 8, 9, 10]. Наша точка зору полягає в тому, що адаптовані соціологією математико-статистичні методи є універ-

сальними та не залежать від походження даних. Власне кажучи, методика проведення практично кожного емпіричного соціологічного дослідження в реальному просторі унікальна, вибудовується відповідно до цілей і завдань дослідження і є продуктом творчості соціолога-практика. Тому ми замінимо «ревізію» на більш м'яку форму «перегляд» і спробуємо узагальнити підходи до аналізу даних із віртуальних джерел.

Кілька слів необхідно додати про наші проблеми Big Data. Під великими даними розуміється набір структурованої або неструктурованої інформації про звернення користувачів до інформаційних продуктів і сервісів, які збираються такими компаніями-постачальниками інформаційних послуг, як Google, Яндекс, Facebook, ВКонтакте і багатьма іншими. У цьому сенсі великі дані є тими ж «цифровими слідами», вони володіють тими ж властивостями, що й ці «сліди». З огляду на це, всі попередні міркування і набір пропонованих нижче підходів до проведення вибіркового соціологічного дослідження також можуть бути застосовані до великих даних. Це нещодавно довели не стільки науковці, скільки напівлегальні практики, які дуже результативно сприяли, наприклад, успіху американських президентських виборів 2016 року та багатьох інших політичних та економічних акцій [11].

Слід зауважити, що в останні кілька років з розширенням області цифрових соціальних досліджень поступово повертається втрачений у період «торжества постмодернізму» інтерес до емпіричної кількісної соціології як найбільш доказової методології у соціологічній науці. Тому нашим невідкладним завданням є систематизація підходів до побудови і обґрунтування вибірок досліджень у віртуальному просторі та наведення прикладів успішних онлайн-досліджень.

Почнемо з *етапу пошуку інформації або оцінки генеральної сукупності*. Він може здійснюватися або з використанням пошукових систем сервісу WWW та їхніх інструментів (гугл-Трендс, гугл – Аналітікс тощо), або з використанням спеціальних веб-сервісів (соціальних мереж, блогів, даних експертних систем і т.п.). При відборі інформації за допомогою пошукових систем рекомендується використовувати режим сортування даних «за релевантністю». Також слід приділяти увагу виключенню

Таблиця 1

Розподіл учасників музичних мережевих спільнот за ознаками «стать» та «вік» у загальному масиві та в Групі 1

Всі діючі співтовариства (299714 осіб)			Група 1 (161277 осіб)		
Стать			Стать		
жіноча	163480	55%	жіноча	89159	55%
чоловіча	136234	45%	чоловіча	72104	45%
Вік			Вік		
до 19 років	62939	21%	до 19 років	40109	25%
20-39 років	209579	70%	20-39 років	103804	66%
40-54 років	13594	5%	40-54 років	5735	4%
старші 55 років	13146	4%	старші 55 років	6321	4%

повторів і «дзеркал», тому що багато документів можуть дублюватися в базі даних.

Традиційні *стратегії відбору документів* для аналізу також цілком придатні у віртуальному середовищі: 1) суцільний відбір; 2) вибірка документів (розрахунок кількості одиниць дослідження у вибірковій сукупності); 3) ймовірнісний відбір, коли кожен елемент генеральної сукупності має певну, заздалегідь задану ймовірність бути відібраним. Як приклад суцільного дослідження можна запропонувати матеріали вивчення бази даних анекдотів про інформаційне суспільство [12] або більш серйозного об'єкту вивчення [13]. Якщо документів для аналізу виявляється занадто багато, то можна запозичити стратегію відбору одиниць спостереження з дослідження студентського гумору [14].

При вивченні «цифрових слідів», залишених у спеціальних веб-сервісах, актуалізується ще одна їхня особливість. Її називають *«постдемографічною моделлю соціального актора»* [7]. Традиційно вибірка дослідження вибудовувалася з опорою на соціально-демографічні характеристики респондента. Ми шукали респондентів потрібної статі, віку, освіти та задавали їм питання, що стосуються їхніх дій, переваг, моделей поведінки в тих чи інших ситуаціях тощо. Сьогодні ми маємо можливість будувати вибірку, виходячи з переваг індивіда, форм його поведінки, при цьому не випускаючи з поля зору його соціально-демографічні характеристики, які залишаються запорукою репрезентативності отриманих даних.

Як приклад такого відбору можна запропонувати підхід, що був використаний аспіранткою кафедри соціології Одеського національного університету імені І. І. Мечникова Соловйовою Н. О. при дослідженні особливостей функціонування класичної музики у віртуальному просторі. Дослідження проводилося методом аналізу документів. Його об'єктом були спільноти прихильників класичної музики, що функціонували в найпопулярнішій на той час соціальній мережі «ВКонтакте». На 10 листопада 2013 року було зафіксовано 764 групи любителів класичної музики. З них 48 виявилися діючими. Загальна кількість учасників складала 299714 осіб. Найчисленнішою була Група 1 «Класична музика» (161277 осіб). При цьому розподіл за ознаками «стать» та «вік» в Групі 1 зберігався з погрешністю не більш 4% (див. табл.1), що дало змогу обґрунтувати перехід до поглибленого вивчення Групи 1 як репрезентативної спільноти учасників соціальної мережі «ВКонтакте», які захоплюються класичною музикою.

Цей підхід – ілюстрація того, як можна обґрунтувати відбір документів у віртуальному просторі в рамках постдемографічної моделі соціального актора.

В якості найбільш загального висновку зі всього вище сказаного, хочеться звернути увагу на те, що, залучаючи цифрові сліди як джерело первинної соціальної інформації, не слід забувати про необхідність обґрунтування репрезентативності одержаної інформації. І в цьому можуть допомогти традиційні методи побудови вибірок, які і в реальному просторі

рі при всій методологічній строгості завжди містили елемент творчості авторів проекту. Посилання на згадані джерела можуть бути корисними науковцям при обґрунтуванні програм та аналізі результатів власних цифрових досліджень. Це тим більш перспективно, що даний підхід вже неодноразово довів свою спроможність і ефективність у соціологічному консультуванні [9].

Підводячи підсумки, відзначимо, що на початку ХХІ століття соціологія мало не втратила свою унікальність та універсальність, а саме – соціологічний метод. Досить часто можна було почути звинувачення в тому, що соціологія протягом двох століть намагалася копіювати природознавство, вважаючи його ідеалом науковості, запозичивши модель раціональності точних наук для вивчення соціального світу. З точки зору постмодерністів, у «дивному новому світі», занадто різноманітному і багатобарвному, має сенс тільки опис локальних, специфічних феноменів, для аналізу яких не придатні класичні методи соціології. Особливою шанною серед соціологів того часу вважалася професійна кар'єра людини, яка

не провела жодного власного емпіричного дослідження та навіть не спиралась у своїй діяльності на результати досліджень своїх колег-соціологів. Сьогодні ситуація змінилася: віртуальний простір як джерело первинної соціальної інформації уможливило застосування класичної методології до «вишукувань» постмодерного світу. І якщо ми не звернемось до широкого вивчення, а головне, використання соціологічних методів у дослідженнях цифрової реальності, ми не тільки опинимось на задвірках історії, а й втратимо вітчизняну соціологію як таку!

У своїх подальших дослідженнях віртуального простору як джерела первинної соціальної інформації ми плануємо вивчити досвід проведення онлайн-досліджень та запропонувати власний підхід до вивчення групи підлітків старшого шкільного віку в рамках моніторингового дослідження «Старшокласник-2020. Життєві орієнтації та настрої. Сучасна сім'я: батьки та діти». Ця проблема виглядає тим більш важливою в умовах пандемії, карантину, локдауну та інших викликів, що завдає сучасним соціологам новий етап розвитку цивілізації.

Література

1. Батыгин Г. С. Социология интернет: наука и образование в виртуальном пространстве. Социологический журнал. 2001. №1. С. 180-196.
2. Докторов Б. З. Онлайн-опросы: обыденность наступившего столетия. Телескоп: наблюдения за повседневной жизнью петербуржцев. 2000. №4. URL: http://www.pseudology.org/Gallup/On_line_Polls.htm
3. Каныгин Г. В. Компьютерное ассистирование в массовых опросах: проблемно-ориентированный подход. Социологический журнал. 2001. №2. С. 40-48.
4. Дембицкий С. Теоретическая валидизация на различных уровнях социологического исследования. Социология: теория, методы, маркетинг. 2010. №4. С. 152-178.
5. Бауман З. Глобализация. Последствия для человека и общества / пер. с англ. М.: Издательство «Весь Мир», 2004. 188 с.
6. Romanenko S. The space and the everyday life. Ukrainian Sociology in the 21st Century: Theory, Methods, Research Results / edited by Vil Bakirov, Yevhen Golovakha. Kharkiv: V. N. Karazin Kharkiv National University, 2018. P. 135-145.
7. Дудина В. И. Цифровые данные – потенциал развития социологического знания. Социс. 2016. №9. С. 21-30.
8. Кислова О.Н. Социология в контексте вызова «больших данных»: роль интеллектуального анализа данных в становлении новых подходов к социологическим исследованиям. Вісник ХНУ. Серія: Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи. 2015. №1148. С. 57-62.
9. Берроуз Р., Севидж М. После кризиса? Big Data и методологические вызовы эмпирической социологии. Социс. 2016. №3. С. 28-35.
10. Журавлева Е. Ю. Современная социология в сетевой цифровой среде: от вычислительных и электронных социальных наук к цифровым социальным исследованиям. Социс. 2015. №8. С. 25-34.
11. Cambridge Analytica. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Cambridge_Analytica
12. Романенко С.В. Информационное общество в зеркале юмора. Український соціологічний журнал. №1-2. 2013. С. 67-77.
13. Мальцева А. В., Шилкина Н. Е., Махныткина О. В. Data Mining в социологии: опыт и перспективы проведения исследования. Социс. 2016. №3. С. 35-44.
14. Романенко С. В., Лоянич Ю. В. Реформирование системы образования сквозь призму студенческого юмора. Вісник ОНУ. Соціологія і політичні науки. Одеса: «Астропринт», 2012. Том 17. Випуск 2(16). 2012. С. 57-64.

References

1. Batygin, G. S. (2001) 'Sociology of the Internet: Science and Education in the Virtual Space'. Sociological journal. No. 1. P. 180-196 [in Russian]
2. Doctorov, B. Z. (2000) 'Online polls: routine of the new century'. Telescope: Observations of the Petersburgers' daily life. №4 [online]. Available at: http://www.pseudology.org/Gallup/Online_Polls.htm [in Russian]
3. Kanygin, G. V. (2001) 'Computer Assistance in Mass Surveys: A Problem-Oriented Approach'. Sociological journal. 2001. No. 2. P. 40-48 [in Russian]
4. Dembitsky, S. (2010) 'Theoretical validation at different levels of sociological investigation'. Sociology: theory, methods, marketing. 2010. No. 4. P. 152-178 [in Russian]
5. Bauman, Z. (2004) Globalization. The Human Consequences. Moscow: 'Ves Mir' Publishing House [in Russian]
6. Romanenko, S. (2018) 'The space and the everyday life'. Ukrainian Sociology in the 21st Century: Theory, Methods, Research Results / edited by Vil Bakirov, Yevhen Golovakha. Kharkiv: V. N. Karazin Kharkiv National University. P. 135-145.
7. Dudina, V. I. (2016) 'Digital data potentialities for development of sociological knowledge. Sociological Studies. No 9. P. 21-30 [in Russian]
8. Kyslova, O. (2015). 'Sociology in the Context of the «Big Data» Challenge: the Role of Data Mining in the Development of New Approaches to Sociological Research'. Visnyk V. N. Karazin Kharkiv National University. Series "Sociological Studies of Contemporary Society: Methodology, Theory, Methods. Issue 1148. pp. 57-62 [in Russian].
9. Burrows, R. & Savage, M. (2016) 'After the crisis? Big Data and methodological challenges of empirical sociology'. Sociological Studies. No. 3. P. 28-35 [in Russian]
10. Zhuravleva, E. Yu. (2015) 'Sociology in digital environment: towards digital social research'. Sociological Studies. No. 8. P. 25-33 [in Russian]
11. 'Cambridge Analytica' [online]. Available at: https://uk.wikipedia.org/wiki/Cambridge_Analytica [in Ukrainian]
12. Romanenko, S. V. (2013) 'Informational society in the mirror of humor'. Ukrainian Sociological Journal. No. 1-2. 2013. P. 67-77 [in Russian].
13. Maltseva, A. V. & Shilkina, N. E. & Mahnitkina, O. V. (2016) 'Data Mining Sociology: Experience and outlook for research'. Sociological Studies. No. 3. P. 35-44 [in Russian]
14. Romanenko, S. V. & Lohanich Yu. V. (2012) 'Educational Reform through the prism of student humor'. Visnyk ONU. Sociology and Political Science. Volume 17. Issue 2 (16). P. 57-64 [in Russian]

ІНКЛЮЗИВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ДИСКУРСУ МУСУЛЬМАН В УКРАЇНСЬКИХ ЗМІ: ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Юлія Сорока

докторка соціологічних наук, професорка кафедри соціології соціологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, майдан Свободи, 4, м. Харків, 61022, Україна,
email: soroka70@gmail.com, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-4158-1636>

Ольга Дзюба

аспірантка кафедри соціології соціологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, майдан Свободи, 4, м. Харків, 61022, Україна,
email: lickea83@gmail.com, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-3703-6915>

У статті узагальнюються дані дослідження дискурсу мусульман в українських ЗМІ з точки зору визначення їхнього інклюзивного потенціалу. Спираючись на теоретичні положення соціології щодо соціальної інклюзії, іншування, соціальної дистанції та дискурс-аналізу щодо зв'язку дискурсивного та соціального, концептуалізовані поняття «інклюзивний дискурс» та «інклюзивний потенціал дискурсу». Останній розуміється як характеристика впливу певного дискурсу про соціальну групу на можливість та умови соціальної взаємодії з цією групою. Розглядаючи результати кількісного та якісного аналізу масиву публікацій українських ЗМІ про мусульман, авторки розкривають значення знаку «мусульманин», що впливають на соціальну взаємодію з цією групою, а саме: екстериторіальність, екзотичність, зв'язок з насиллям, катастрофами, нещасними випадками. Аналіз заголовків публікацій про мусульман вказує на соціальне дистанціювання від мусульман через такі механізми іншування, як «представлення групи як однорідної» та «відмова в суб'єктності». Виокремлені на попередніх етапах дослідження п'ять дискурсів мусульман в українських ЗМІ характеризуються щодо їхнього інклюзивного потенціалу. В якості основного показника інклюзивності розглядається зближення дискурсів «ми-вони», що втілюється у подібності ланцюгів еквівалентності та логіки відмінності «ми»- та «вони»-дискурсів. Завдяки використанню цього інструменту доводиться, що дискурси «мусульманин-герой України» та «мусульманин – протестувальник» мають інклюзивний потенціал в українському суспільстві, натомість «мусульманин-терорист» та «мусульманин-жертва» не мають такого потенціалу. Окрім того, дискурс «мусульманин-вірянин» має певний інклюзивний потенціал.

Ключові слова: інклюзивний потенціал дискурсу, дискурс мусульман, українські ЗМІ

Iuliia Soroka

Doctor of Science (Sociology), Professor, Department of Sociology, V. N. Karazin Kharkiv National University, 4, Svoboda Sq., Kharkiv 61022, Ukraine,
email: soroka70@gmail.com, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-4158-1636>

Olha Dziuba

PhD student, School of Sociology, V. N. Karazin Kharkiv National University, 4, Svoboda Sq., Kharkiv 61022, Ukraine,
email: lickea83@gmail.com, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-3703-6915>

The article summarizes the research data of the discourse on Muslims in the Ukrainian media in terms of determining their inclusive potential. Based on the

theoretical concepts of social inclusion, othering, social distance and discourse, the concepts of «inclusive discourse» and «inclusive potential of discourse» are conceptualized. The latter is understood as a characteristic of the influence of a certain discourse about a social group on the possibility and conditions of social interaction with this group. Considering the results of quantitative and qualitative analysis of the array of Ukrainian media publications about Muslims, the article presents the meanings of the nodal sign «Muslim» that influence social interaction with this group: extraterritoriality, exoticism, violence, disasters, accidents. An analysis of the headlines points to social distancing from Muslims through such discursive mechanisms as «presenting the group as homogeneous» and «denying subjectivity». The five discourses of Muslims in the Ukrainian media identified in the previous stages of the study are characterized in terms of their inclusive potential. The main indicator of inclusiveness is the convergence of «we-they» discourses, what is embodied in the similarity of the chains of equivalence and the logic of difference between «we» and «they» discourses. With the usage of this tool, it has been proven that the discourses «Muslim-the hero of Ukraine» and «Muslim-protester» have inclusive potential in Ukrainian society, while «Muslim-terrorist» and «Muslim-victim» do not have such potential. In addition, the «Muslim-believer» discourse also is characterized has some inclusive potential.

Keywords: inclusive potential of discourse, discourse of Muslims, Ukrainian mass media

В статье обобщаются данные исследования дискурса мусульман в украинских СМИ с точки зрения определения их инклюзивного потенциала. Опираясь на теоретические положения социологии о социальной инклюзии, восприятии в качестве другого, социальной дистанции, а также на положения дискурс-анализа относительно связи дискурсивного и социального, концептуализированы понятия «инклюзивность дискурса» и «инклюзивный потенциал дискурса». Последний понимается как характеристика влияния определенного дискурса о социальной группе на возможность и условия социального взаимодействия с этой группой. Рассматривая результаты количественного и качественного анализа массива публикаций украинских СМИ о мусульманах, авторы раскрывают значения знака «мусульманин», влияющих на социальное взаимодействие с этой группой, а именно: экстерриториальность, экзотичность, связь с насилием, катастрофами, несчастными случаями. Анализ заголовков публикаций о мусульманах указывает на социальное дистанцирование от мусульман через такие механизмы восприятия в качестве другого, как «представление группы как однородной» и «отказ в субъектности». Выделенные на предыдущих этапах исследования пять дискурсов мусульман в украинских СМИ характеризуются согласно их инклюзивного потенциала. В качестве основного показателя инклюзивности рассматривается сближение дискурсов «мы-они», что воплощается в сходстве цепей эквивалентности и логики различия «мы» и «они» дискурсов. Благодаря использованию этого инструмента доказывается, что дискурсы «мусульманин-герой Украины» и «мусульманин-протестующий» имеют инклюзивный потенциал в украинском обществе, а «мусульманин-террорист» и «мусульманин-жертва» не имеют такого потенциала. Кроме того, дискурс «мусульманин-верующий» имеет определенный инклюзивный потенциал.

Ключевые слова: инклюзивный потенциал дискурса, дискурс мусульман, украинские СМИ

Постановка проблеми

Поняття інклюзії, її специфіки та механізмів широко використовується в науковому і політичному дискурсах, має різні трактування та включене в різні концептуальні схеми. Найчастіше це поняття використовується для підкреслення нерівномірності доступу представників різних груп населення (зазвичай йдеться про ті групи насе-

лення, що потребують соціального захисту, а саме: люди з інвалідністю, люди із низьким доходом та інші) до різних форм соціальної активності, насамперед, освітніх практик [1; 2] та ринку праці [3; 4], що розглядається як механізм забезпечення гідного рівня життя [5] та самореалізації індивіда.

Основою для такого підходу є ідея про невід’ємні права кожного громадянина на

доступ до соціальних благ із урахуванням особливих потреб окремих індивідів. У дискурсивному полі права та соціальної роботи поняття «інклюзивність» пов'язується з певними правилами та нормами, закріпленими у відповідних законодавчих актах, та їхнім втіленням у діяльності державних закладів освіти, медицини та ін. У центрі уваги опиняються матеріальні, просторові або фізичні характеристики певних соціальних груп, що мають обмеження із включенням у різні види соціальної взаємодії. Звідси увага дослідників спрямована на пошук можливостей подолання цих бар'єрів як центральних причин перешкоджання інклюзії [6; 7]. Попри безумовну важливість розвитку такого підходу, необхідно зауважити, що інклюзія визначається не тільки фізичними особливостями *групи, що прагне «прийняття»*, але й «інклюзивністю» *приймаючої групи*, готовністю і здатністю до включення у взаємодію представників інших соціальних груп. Така «інклюзивна готовність», або «інклюзивність», залежить від соціальних уявлень про представників іншої групи, що має «приймаюча» група, тобто лежить у полі дискурсивного. З цієї перспективи стає зрозумілим, що готовність до інклюзії, включення до соціальної взаємодії представників певних соціальних груп формується завдяки дії різних культурних механізмів, в тому числі за допомогою медіа.

З цієї точки зору дискурс про певні соціальні групи по-перше, може сприяти або перешкоджати включенню представників цієї групи в соціальну взаємодію, тобто бути більш або менш інклюзивним, або бути взагалі ексклюзивним. По-друге, перелік соціальних груп, що можуть бути виключеними із певної взаємодії, не обмежується групами, що за різних причин фізично не здатні включатися у неї. Символічні (або дискурсивні) обмеження мають ширший «спектр дії», наповнюючи різноманітні соціальні характеристики (гендер, етнічність, релігійні, політичні та інші переконання) значеннями, що сприяють чи перешкоджають взаємодії з представниками цих груп. Наприклад, серед соціальних конструктів, що мають інклюзивний чи ексклюзивний потенціал, є уявлення про те, на яких посадах *можуть*, а на яких *не можуть* працювати жінки; чи *корисно* буде обрати мером українського міста мусульманина; чи *безпечно* дітям ходити

поруч із кав'ярнею, де працюють люди із синдромом Дауна тощо. Такі уявлення допомагають чи перешкоджають різним групам населення вступати у соціальну взаємодію, незважаючи на наявність пандусів, законодавчих норм, квот чи програм.

Виходячи із зазначеного вище, важливим завданням стає дослідження саме потенціалу інклюзивності того чи іншого дискурсу про певну соціальну групу (наприклад, мусульман). Алгоритми дискурс-аналізу пропонують вирішення різних задач щодо зв'язку дискурсів та позадискурсивної реальності: наприклад, інструменти критичного дискурс-аналізу (КДА) є ефективними в пошуку прихованих дискримінацій у дискурсі; за допомогою інструментів теорії дискурсу Е. Лакло та Ш. Муффа можна визначити особливості конструювання ідентичності Інших. Але інструменти визначення потенціалу інклюзивності дискурсу про певну групу залишаються поза увагою.

Аналізу інклюзивного потенціалу медіадискурсу мусульман присвячена попередня робота [8], в якій поняття «дискурс мусульман» розкрито як дискурс про мусульман, де мусульмани не є суб'єктом створення висловлювань та повідомлень, але є їхнім об'єктом. Дані дослідження складають базу із 4067 статей 5 українських видань («Урядовий кур'єр», «Сьогодні», «Вести», «Дзеркало тижня» та «Радіо Свобода Україна») за період 01.01.2010-31.12.2018. Процедурний план дослідження обґрунтовано нами в іншій публікації [9]; він передбачав кількісний та якісний етапи аналізу дискурсу мусульман. На етапі якісного аналізу було досліджено 29 статей та, використовуючи інструменти «ланцюг еквівалентності» та «логіка відмінності», розроблені Е. Лакло та Ш. Муффа, виокремлено 5 дискурсів про мусульман в українських ЗМІ: «мусульманин-терорист», «мусульманин-протестувальник», «мусульманин-вірянин», «мусульманин-жертва» та «мусульманин-герой України».

Узагальнюючи результати аналізу медіадискурсу про мусульман в сучасних українських ЗМІ, ми виділяємо серед виявлених характеристик дискурсу показники потенціалу інклюзивності того чи іншого дискурсу. Такий аналіз дає можливість для прогнозування наслідків подальшого розгортання різних дискурсів, тому вирішення

проблеми відсутності в інструментарії дискурс-аналізу таких методик є актуальною та важливою задачею для соціології в умовах полікультурного суспільства.

Метою цієї статті є виокремлення показників інклюзивного потенціалу дискурсу мусульман у сучасних українських медіа.

Аналіз досліджень

В якості теоретичної бази для розуміння «інклюзивного потенціалу дискурсу» в нашому дослідженні обрані концепції «соціодискурсивного уявного» П. Шародо [10], «уявного/змальованого світу» (figured world) Дж. П. Джі [11], соціальної дистанції Е. Богардуса [12], соціальної номенклатури Іншого та процесів іншування [13].

З точки зору теорії дискурс-аналізу, саме дискурсивне конструювання «соціодискурсивного уявного» (П. Шародо) [10], або «уявного/змальованого світу» (figured world) (Дж. П. Джі) [11, р. 71] впливає на сприйняття представників певних соціальних груп, а отже, і на соціальну взаємодію із ними, зумовлюючи їхнє включення чи виключення. Так, питання, чи сприяє використання «значень, соціальних мов, уявного/змальованого світу, інтертекстуальності, Дискурсів та Розмов» зв'язкам між людьми, чи їх роз'єднує [11, р. 122], є для американського дослідника Дж. П. Джі одним із важливих дослідницьких завдань дискурс-аналізу.

Конструювання уявлень про будь-яку «вони-групу» є аспектом відтворення соціокультурної номенклатури Іншого, тобто переліку культурно відмінних груп, по відношенню до яких спільнота формує власну ідентичність [13]. У цьому контексті можна розглядати і шкалу соціального дистанціювання Е. Богардуса [12], що вимірює можливість різних типів соціальної взаємодії на основі уявлень про певну національну групу. Ми стверджуємо, що шкала Е. Богардуса вимірює результати дискурсивного конструювання уявлень про певну соціальну групу, особливо це стосується тих соціальних груп, уявлення про які формується переважним чином через медіадискурс. Прикладом такої групи для українського дискурсу є мусульмани: їхня доля в загальному населенні України становить близько 1% [14], тому для переважної більшості населення уявлення про мусульман формуються не з власного досвіду спілкування, а за допомогою медіа.

В нашій роботі ми фокусуємо на дискурсивних механізмах інклюзії, тому саме дискурсивні маркери позитивного сприйняття відмінностей та особливості артикуляції відмінностей ми аналізуємо першочергово. Це дозволить зрозуміти, з яких типів взаємодій потенційно виключаються мусульмани згідно з артикуляцією відмінностей в тому чи іншому дискурсі.

Артикуляція відмінностей ще не є достатньою ознакою для ексклюзивності. Наприклад, представники професії «програміст» можуть наділятися в дискурсі певними, особливими характеристиками, що не означає вилучення їх із різних типів соціальної взаємодії, їхнього дистанціювання від них. На перший план, таким чином, виступає іншування як порівняння себе з іншими з одночасним дистанціюванням від них [13]. Отже, в ексклюзивному дискурсі мають бути присутніми не тільки іменування певної групи із специфічними характеристиками, але й ознаки дистанціювання від цієї групи за схемою протиставлення «ми-вони».

Поняття «інклюзивність дискурсу» ми трактуємо як символічну близькість дискурсів «ми» та «вони», а «інклюзивний потенціал дискурсу» – як його здатність сприяти включенню представників певної соціальної групи в різні види соціальної взаємодії.

Значення символу «мусульманин», що впливають на соціальну взаємодію з цією групою

Визначення дискурсивного потенціалу дискурсів мусульман в українських ЗМІ передбачає відповіді на такі питання: які значення закріплює за мусульманами цей дискурс про мусульман в українських ЗМІ? Чи формує певний дискурс мусульман умови для взаємодії із ними? Якою, з точки зору соціальної дистанції, може бути ця взаємодія? Які за характером бар'єри для взаємодії формує цей дискурс?

Узагальнюючи результати дослідження дискурсу мусульман в українських ЗМІ, ми виділили такі значення, які за його допомогою закріплюються за знаком «мусульманин»:

- екстериторіальність;
- екзотичність, винятковість;
- зв'язок з насиллям, катастрофами та нещасними випадками.

Екстериторіальність. Ми виявили значну кількість публікацій із згадуванням

мусульман, що розташовані в рубриках про світові події. Так, для видання «Сьогодні» відносна кількість таких публікацій становить 68% від усієї кількості публікацій із словом «мусульманин», для видання «Вести» – 63%, для видання «Дзеркало тижня» – 60%. Переважно мусульмани в повідомленнях ЗМІ – це ті, хто діють за межами України, тобто значно дистанційовані за географічною локалізацією подій. На другому та третьому місці за відсотком згадування знаходяться публікації, що розташовані в таких рубриках: для видання «Сьогодні» – це «Регіони» (12%) та «Шоу-бізнес» (6%), для видання «Вести» – це «Крим» (10%) та «Україна» (7%), для видання «Дзеркало тижня» – «Суспільство» (15%) та «Політика» (10%). Віднесення повідомлень зі згадуванням мусульман до рубрик «Регіони» та «Крим» свідчить про певне географічне дистанціювання, але в межах України.

Екстериторіальність мусульман для українського суспільства підтверджується також результатами подальшого кількісного аналізу географічної локалізації. На цьому етапі від загальної кількості статей були відібрані тільки ті публікації, що безпосередньо стосувались мусульман (мусульмани були суб'єктами чи об'єктами дії, або подія трапилась у країні із переважним мусульманським населенням); таких статей виявилось 3486. Географічна локалізація подій у медіадискурсі про мусульман представлена в усіх виданнях переважно із висвітлення подій на території країн Азії та Африки або за їхньої участі. Так, для видання «Урядовий кур'єр» публікації про події із участю мусульман країн Азії та Африки становить 69%, для видання «Сьогодні» – 59%, для «Радіо Свобода Україна» – 49%, для видання «Дзеркало тижня» – 47%, для видання «Вести» – 43%.

Повідомлення українських ЗМІ зі згадуванням мусульман майже не посиляються на українські джерела інформації. Аналіз інтердискурсивних зв'язків для відібраних для якісного аналізу медіапублікацій показав значну залежність українського дискурсу мусульман від, в першу чергу, західних (переважно європейських) джерел. Так, західні джерела в найбільшій кількості представлені серед згаданих джерел (10), також згадано 4 українських джерела, 2 російських, а в найменшій кількості представлено азійські (1). Така ситу-

ація вказує на важливі соціальні наслідки наявного дискурсу мусульман в українських ЗМІ, а саме: українські уявлення про мусульман формуються переважно згідно з західним дискурсом про них. Західні джерела інформації артикують інтереси своїх політичних суб'єктів і, таким чином, сприйняття мусульман в Україні опосередковане інтересами західних суб'єктів. Разом із цим, артикуляція інтересів самих мусульман у досліджуваних дискурсах дуже обмежена, оскільки інтердискурсивні зв'язки із мусульманськими джерелами інформації практично відсутні. Що стосується висвітлення подій на території України, пов'язаних із мусульманами, то тут ми бачимо більшу кількість посилань на мусульманські джерела, а також цитати з висловлювань мусульман. Тобто в таких випадках доступ до артикуляції власного дискурсу розширюється, що також створює більші можливості для інклюзії мусульман у суспільстві.

Екзотичність, винятковість. Згадування про мусульман ми знаходимо в повідомленнях з тематичних рубрик «Шоу-бізнес»: для видання «Сьогодні» вони становлять 6% всіх згадувань про мусульман. Тут увага акцентується на нестандартній, ексцентричній поведінці акторів, співаків чи їхніх близьких.

Аналіз заголовків публікацій, пов'язаних із мусульманами, свідчить про акцент на аномальності чи навіть абсурдності подій за їхньої участі, що також можна віднести до стратегії екзотизації. Прикладами таких заголовків є такі: «В Казахстані пропонують казнить старих президентів»¹ («Вести», 7 травня 2013), «В Малайзії мусульманам заборонили грати в Pokemon Go» («Вести», 8 августа 2016). Можливість та реальність цих «екзотичних» подій також демонструє нормативну та ціннісну віддаленість соціокультурного простору мусульман.

Зв'язок з насиллям, катастрофами та нещасними випадками. Про наявність такого смислового зв'язку свідчать два з п'яти знайдених за результатами дослідження окремих дискурси мусульман: «мусульманин-терорист» та «мусульманин-жертва». Дистанціювання за правовими

1 Тут і далі заголовки статей подані мовою оригіналу.

ознаками, фокус на ситуаціях, пов'язаних з насиллям, ми знаходимо також і в аналізі заголовків, наприклад: «В Турції перевернувся автобус з азербайджанськими паломниками» («Сьогодні», 24 листопада 2010), «У Конгресі США звинуватили М'янму в геноциді мусульман рохінджа» («Дзеркало тижня», 14 грудня 2018), «Time назвав человеком года убитого саудовського журналіста Хашоггі» («Вести», 11 грудня 2018). У випадку насильницьких дій проти мусульман вони зазвичай представлені як об'єкти, а винні у трагедії – суб'єкти насильницьких дій – не вказуються. Така презентація подій у заголовках призводить до зниження співчуття до постраждалих, нормалізації таких дій по відношенню до мусульман, формуванню ставлення до них як таких, що не здатні налагодити своє життя аби уникнути конфліктів, загроз та небезпек.

Іншим механізмом дистанціювання певної групи в дискурсі є спрощення, стереотипізація, представлення групи як однорідної. Таку тенденцію щодо мусульман в українських ЗМІ представляє такий заголовок: «Президент Ірану закликав мусульман об'єднатися проти США» («Радіо Свобода Україна», 24 листопада 2018). При цьому, звісно, українські медіа не завжди генералізують мусульман та представляють їх як однорідну групу, зокрема коли мусульмани є об'єктами насильницьких дій. Так, медіа вдаються до різних номінацій, коли мова йде про «мусульман-шиїтів», «мусульман-рохінджа», «мусульман-уйгурів» в текстах, присвячених утискам, геноциду, переслідуванню та дискримінації.

Всупереч розгортанню в медіа генералізуючого дискурсу, що стосується мусульман-терористів, мусульман-протестувальників та мусульман-вірян, така «специфікація» «різновидів» мусульман має певний інклюзивний потенціал, але він є дуже обмеженим, оскільки дискурсивно не артикулюються зовнішні відмінності мусульман-шиїтів, наприклад, від «мусульман». Так, дискурс про «мусульман Криму», що потерпають від російської влади, створює певні дискурсивні умови для інклюзії мусульман Криму в Україні, але необхідно розуміти, що все ж таки «мусульмани Криму» представлені насамперед, кримськими татарами, а не будь-якими мусульманами, тож поширити такий висновок на мусульман загалом не можна.

Інклюзивний потенціал п'яти дискурсів про мусульман в українських ЗМІ

У результаті якісного етапу дискурс-аналізу із залученням теорії Е. Лакло та Ш. Муффа ми виділили п'ять найпоширеніших дискурсів мусульман: «мусульманин-терорист», «мусульманин-протестувальник», «мусульманин-вірянин», «мусульманин-жертва», «мусульманин-герой України». Кожен з них має власний ланцюг еквівалентності та характеризується власною логікою відмінності. Важливо оцінити потенціал інклюзивності кожного із виділених дискурсів, що ми зробили згідно аналізу соціальних наслідків використання механізмів іншування та розгортання відповідних ланцюгів еквівалентності та протиставлення.

Дискурс «мусульманин – терорист»

Ланцюг еквівалентності цього дискурсу включає елементи із негативними значеннями, характеризується великою кількістю ознак дистанціювання та іншування. Мусульмани тут зазвичай мають високий рівень агентності та виступають єдиними відповідальними за скоєні злочини. Інші суб'єкти, які також можуть бути винні в ситуації, не артикулюються в дискурсі. Протиставлення «ми-вони»-дискурсу особливо підкреслюється у висвітленні події «Напад на Charlie Hebdo», коли «Урядовий кур'єр» опублікував емоційну статтю із такими строками: «В Україні шоковані жахливим терористичним актом в редакції паризького журналу «Шарлі Гебдо», внаслідок якого загинули журналісти й поліцейські, йдеться у заяві вітчизняного МЗС... Наша держава, проти якої сьогодні на Донбасі діють добре організовані терористичні підрозділи, знає, що таке тероризм...Свободу слова – один із наріжних каменів демократії – за жодних умов не можна ставити під сумнів...». У цьому висловлюванні «ми», українці, протиставлені тероризму, визнають свободу слова, демократію як норму та цінність, тоді як «вони», мусульмани-терористи, нападають та є протиставленими демократичним цінностям. У цьому висловлюванні розгортається ланцюг еквівалентності «мусульманські терористи – терористи на Донбасі», що об'єднує всіх терористів. Французькі журналісти показані як друзі України: «В архіві видання знайшли і карикатуру, якою французькі журналісти відгукнулися на анексію Криму Росією. Го-

стрий олівець засудив дії окупанта, ми засуджуємо знахабнілий тероризм. Таким чином, французькі журналісти тут є «за нас», а тому «ми» маємо підтримати «французів» та бути проти «них» (терористів).

У дискурсі «мусульманин-терорист» знак «мусульмани» протиставляються знакам «США», «країни ЄС» та «НАТО», що є уособленням західного, «зразкового», демократичного, успішного суспільства. Таким чином, наслідком поширення дискурсу «мусульманин-терорист» є відчуження та потенційне виключення мусульман із соціальної взаємодії, а сам цей дискурс характеризується як ексклюзивний щодо мусульман в українському суспільстві.

Дискурс «мусульманин – протестувальник»

Ланцюг еквівалентності цього дискурсу поєднує знак «мусульманин» із знаками «протестувальник», «незгодні», «маніфестанти», «демонстранти» та «активісти». Мусульмани показані тут як активні суб'єкти дій, що намагаються досягти певних власних цілей, наприклад політичних, як у висвітленні події «повалення Мурсі», публікації про яку є простором для розгортання саме цього дискурсу. Разом із цим, у таких текстах нами знайдені механізми зниження суб'єктності мусульман у випадках інформування про загиблих, наприклад: «в ході столкновений погибло» або «у зіткненнях загинули».

У цьому дискурсі логіка відмінностей протиставляє мусульман владі, до того ж – несправедливій та тиранічній: «... *мы будем рабами, как при фараонах. Диктатор Мурси – бородатый Мубарак, так мы его называем*». Водночас цей дискурс розгортається на тлі дискурсу демократії, до якого належать знаки «опозиція», «вибори», «президент». Все це демонструє зближення дискурсів для українського читача, оскільки артикуляція містить відсилки до спільної дискурсивної пам'яті про політичні протести проти злочинної влади. Хоча публікації про «повалення Мурсі» датовані 2011 роком, пам'ять про Помаранчеву революцію та про демократичні практики прямого волевиявлення громадян ще жива. Таким чином, поширення дискурсу «мусульманин-протестувальник» має потенціал інклюзії мусульман до українського суспільства.

Дискурс «мусульманин – жертва»

Головним чином цей дискурс розгортається в публікаціях про «кризу із мусульманами-рогінджа». Логіка еквівалентності пов'язує мусульман із переслідуваннями, утисками, вони стають жертвами різних насильницьких дій, зокрема вбивств, звалтувань, пограбувань тощо. Разом із цим важливим є те, що тексти про мусульман-жертв є полем боротьби між цим дискурсом та дискурсом «мусульманин-терорист». Це використання стратегії підміни, коли вина приписується жертві.

В даному випадку накладання один на одного дискурсів «мусульманин-терорист» та «мусульманин-жертва» призводить до того, що жертви насилля не викликають співчуття, оскільки залишається підозра, що вони самі винні у такому ставленні до них влади, дії правоохоронних органів виправдовуються метою покінчити із тероризмом у країні. Мусульмани, таким чином, стають причиною конфліктів у суспільстві. Окрім того, мусульмани в таких повідомленнях зазвичай представлені як багаточисельна група бідних і неосвічених людей, нездатних себе захистити. У такому дискурсі мусульмани протиставляються іншим релігійним або етнічним групам певного суспільства та владі, яка також не є мусульманською. Дискурс «мусульманин-жертва» характеризується особливою формою виключення слабких та нещасних, як це працює із безхатьками та бідними. Такий дискурс не формує умов для інклюзії мусульман в українське суспільство, оскільки «вони» протиставлені «нам» за логікою відмінності.

Разом із тим дискурс «мусульманин-жертва», що стосується утисків кримських татар у Криму, має потенціал до інклюзивності для кримських татар саме тому, що не поєднується із дискурсом «мусульманин-терорист», не змальовує кримських татар як бідну та нещасну масу, а навпаки, підкреслює їхні соціальні досягнення; окрім того, інклюзивність дискурсу проявляється завдяки існуванню спільної логіки відмінностей, тобто протиставленню, опозиції до російській владі.

Дискурс «мусульманин – вірянин»

Згідно з прямим визначенням мусульман як послідовників ісламу, такий дискурс виглядає логічним, але не є найпо-

ширенішим у сучасних українських ЗМІ. Особливістю цього дискурсу є те, що він має спільні та близькі знаки у ланцюгу еквівалентності з дискурсом «мусульманин-терорист»: «обурені», «невдоволення», «карикури», «Аллах», «пророк», «загроза», «мечеть». Завдяки цьому кордони двох дискурсів є розмитими, дискурс «мусульманин-вірянин» перетікає, переплітається із дискурсом «мусульманин-терорист». У перспективі впливу дискурсу на потенційну соціальну взаємодію з мусульманами як соціальною групою це означає, що кожен мусульманин може сприйматися як терорист. У висвітленні події «фільм «Невинність мусульман»» ці дискурси накладаються, значення «мусульманин як вірянин» стає умовою для значення «терорист». Обурення мусульманина як вірянина становить загрозу та спричиняє насильницькі дії. Зрозуміти абсурдність такого поєднання можна, якщо застосувати інструмент «заміщення», описаний у Л. Філіпс та М. Йоргенсен [15]. Іменування злочинця за допомогою його віросповідання поширює значення злочинності на певну релігію та на всю релігійну спільноту.

Якщо говорити про дискурс «мусульманин-вірянин» без накладання чи боротьби із іншими дискурсами (як, наприклад, у події «хадж у 2015 році»), то в ньому мусульмани позначаються прибічниками ісламу із відповідними специфічними традиціями, канонами, звичаями та обрядами.

Логіка відмінності протиставляє мусульман атеїстам та представникам інших релігійних конфесій. Якщо спиратися на визначення України як секулярної держави з переважанням серед віруючих представників православних християн, інклюзивний потенціал дискурсу «мусульманин-вірянин» має бути оцінений як низький. Разом із цим, ми знайшли деякі точки зближення «ми-вони»-дискурсів, як, наприклад, тут: *«Совершили как принято у мусульман джаназа-намаз — это по православному обряду заупокойная молитва» («Сегодня», 1 листопада 2017)*. Ми бачимо, що проведення паралелі із православними традиціями показує певну близькість і може бути підставою для інклюзії.

Дискурс «мусульманин – герой України»

Цей дискурс, представлений, наприклад, у публікаціях про смерть Аміни Оку-

євої, має найбільший потенціал для інклюзивності мусульман в українське суспільство. Такі номінації, як «патріот України», «людина-легенда», «общественная активистка», та прикметник «щира», «самовіддана», «чесна» формують позитивний образ А. Окуєвої, а разом і мусульманки-українки. Присутні такі висловлення, як «наша героїчна сестра», де слово «сестра» є знаком зближення дискурсів, майже ототожнення. У дискурсі також присутні згадки про інших героїчних мусульман, таких як Іса Мунаєв, що був командиром А. Окуєвої, а також є згадка про Джохара Дудаєва, що в українському дискурсі є символом боротьби Ічкерії проти Росії.

Інклюзивний потенціал цього дискурсу полягає головним чином у спільній логіці відмінності. В цьому дискурсі мусульманин протиставлений російській владі, російським спецслужбам, які уособлюють образ ворога через війну на Сході країни. Також А. Окуєва є чеченкою, саме тому у дискурсі «чеченці» протиставляються «кадірівцям». Остання номінація виникла задля розмежування чеченців, що борються проти Росії, та є «справжніми патріотами», та тих, хто підтримує російську владу та Р. Кадірова, тобто є «зрадниками власної національної ідеї». Інклюзивність цього дискурсу проявляється не тільки в демонізації спільного ворога:

«Кадіров має менталітет первісного вождя», «Путін – злочинець планетарного масштабу», «в Україні діє розгалужена мережа російських агентів, п'ята колона зменшилася за останні роки, але все одно піднімає свою злочинну голову», а також у перебільшенні чеснот героя: «Вона знала, що покладе своє життя», «Осмаєв пообіцяв продовжити боротьбу, ради которой его супруга отдала жизнь».

Разом із дискурсом «мусульманин-герой України» у публікаціях про смерть Аміни Окуєвої також є багато елементів дискурсу «мусульманин-вірянин», але саме тут простежується тенденція до зближення, проведення паралелей із православними обрядами.

Висновки

Інклюзивний потенціал є важливою характеристикою дискурсу, що передбачає наслідки його поширення для соціальної взаємодії з певною групою, а саме: сприяє

такій взаємодії (позитивний інклюзивний потенціал) чи перешкоджає (негативний інклюзивний потенціал). Дослідження дискурсу про мусульман у текстах українських ЗМІ надало можливість для пошуку емпіричних показників інклюзивності дискурсів про мусульман.

Умовами інклюзивності чи ексклюзивності дискурсу стають значення, що приписуються центральному його знаку – номінації певної групи. Для знаку «мусульмани» важливими значеннями в перспективі соціальної взаємодії з цією групою є екстериторіальність, екзотичність, зв'язок із насильством, катастрофами та нещасними випадками. Екстериторіальність мусульман у дискурсі українських ЗМІ виявляється через переважне віднесення виданнями повідомлень до тематичних розділів про події поза межами України, через географічну локалізацію подій, про які йдеться в повідомленнях (переважно це країни Африки та Азії), а також через джерела повідомлень (переважно європейські).

Серед п'яти знайдених дискурсів мусульман в українських ЗМІ позитивним інклюзивним потенціалом володіють такі: «мусульманин-герой України», де мусульманин позначається як патріот України і має спільного з українцями ворога; дискурс «мусульманин-протестувальник» відсилає до пам'яті про протести проти злочинної влади, тобто є інклюзивним у перспективі цінності Майдану. Дискурс «мусульманин-вірянин» є досить амбівалентним: з одного боку, такий дискурс тісно пов'язаний із дискурсом «мусульманин-терорист», де злочинні дії мусульман пояснюються агресивним характером ісламу; з іншого боку, цей дискурс є інклюзивним для українських віруючих, особливо із поєднанням із дискурсом «мусульманин-герой України». Дискурс

«мусульманин-жертва» володіє негативним інклюзивним потенціалом, бо мусульмани тут наділяються дискримінуючими значеннями. Негативний інклюзивний потенціал дискурсу «мусульманин-терорист» забезпечується наділенням знаку «мусульманин» негативними значеннями, тут мусульманин є демонізованим, протиставленим демократії, цивілізації, світу, добру.

Подальший розвиток досліджень, результати яких представлені в даній статті, пов'язаний із використанням теоретико-методологічних та методичних напрацювань дослідження дискурсів мусульман в українських ЗМІ до розгляду дискурсів інших груп, що складають актуальну соціокультурну номенклатуру Іншого для сучасного українського суспільства. Це стосується запропонованої комбінації теоретичних підходів, зокрема теорій дискурсу Е. Лакло та Ш. Муффа, Н. Феркло і Р. Водак, із залученням концептів соціальної номенклатури Іншого Ю. Сороки та шкали соціального дистанціювання Е. Богардуса, а також процедурних аспектів реалізації дослідження, зокрема послідовності та взаємозв'язку кількісного та якісного етапів дискурс-аналізу. Визначення інклюзивного потенціалу дискурсів про такі групи буде сприяти інструменталізації та підвищенню ефективності діяльності щодо їхньої інтеграції в українське суспільство та, у свою чергу, попередженню пов'язаних з виключеністю цих груп з соціальної взаємодії конфліктів. Щодо обмежень у використанні результатів даного дослідження, слід акцентувати, що воно було здійснено на матеріалі повідомлень онлайн-відповідників періодичних видань, тому для аналізу інших видів дискурсу, наприклад політичного, повсякденного чи наукового, методика має бути відповідно зконкретизована.

Література

1. Гевко І. В. Інклюзивна освіта в Україні: сучасний стан та проблеми розвитку. Науковий вісник Миколаївського національного університету ім. В. О. Сухомилинського. Педагогічні науки. Миколаїв, МНУ ім. В.О. Сухомилинського. 2019. № 1(64). С. 52-58.
2. Єсіна В. Інклюзивна освіта як механізм соціалізації дітей з особливими потребами. Нова парадигма. 2017. №133. С.111-122.
3. Ємельяненко Л. М., Дзензелюк К. В. Проблеми та перспективи соціально орієнтованого інклюзивного розвитку в Україні. Соціально-трудова відносина: теорія та практика: Збірник наукових праць. Київ. КНЕУ, 2017. №1(13). С. 125-134.
4. Гриценко А. А. Економіка України на шляху до інклюзивного розвитку. Економіка і прогнозування. 2016. №2. С. 9-23.
5. Бобух І. М., Щегель С. М. Стратегічні орієнтири економічного зростання України: інклюзивність як ключовий пріоритет. Вісник Національної академії наук України. 2018. №7. С. 55-70.
6. Овчаренко Н. А. Інклюзивний потенціал музичної освіти: теоретичний дискурс. Наукові записки. Серія: Педагогічні науки. 2019. №182. С.35-38.
7. Мігалуш А.О. Виховання толерантного ставлення до людей з особливими потребами в інклюзивних закладах освіти.

ВІСНИК Житомирського державного університету імені Івана Франка. 2009. №46, 88-91.

8. Дзюба О. Дискурс мусульман або мусульманський дискурс: спосіб номінації об'єкта дослідження в дискурс-аналізі. Український соціум. 2019. № 2. С. 51-60.

9. Дзюба О. Особливості розробки процедурного плану для аналізу дискурсу мусульман в українській пресі. Грані. 2019. № 6. С. 42-55.

10. Charaudeau P. Discurso das Mídias. São Paulo, 2013. p. 285

11. Gee J. P. An introduction to discourse analysis: Theory and method. 2014. Routledge.

12. Bogardus E. S. A Social Distance Scale. Sociology and Social Research. 1933. № 17. P. 265-271. URL: https://brocku.ca/MeadProject/Bogardus/Bogardus_1933.html

13. Сорока Ю. Свої, чужі, різні: соціокультурна перспектива сприйняття Іншого. Харків, ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012.

14. Hackett C. 5 facts about the Muslim population in Europe. Pew Research Center. 2017. URL: <https://www.pewresearch.org/fact-tank/2017/11/29/5-facts-about-the-muslim-population-in-europe/>.

15. Филлиппс Л. Дж., Йоргенсон М. В. Дискурс-анализ: теория и метод. Харьков: Гуманитарный центр, 2008. 352 с.

References

1. Hevko, I. (2019) Inclusive education in Ukraine: current state and problems of development. Naukovyi Visnyk of Mykolaiv V.O.Sukhomlynskyi National University. Pedagogical sciences. Mykolaiv, MNU. 2019. № 1(64). P. 52-58. [in Ukrainian]

2. Yesina, V. (2016) Inclusive education as a mechanism for the socialization of children with special needs. Nova Paradygma. №133. P.111-122. [in Ukrainian]

3. Emelyanenko L. M., Dzenzelyuk K.V. (2017) Problems and prospects of inclusive people-centered development in Ukraine. Social and labor relations: theory and practice: Collection of scientific papers. Kyiv. KNEU. №1(13). P. 125-134. [in Ukrainian]

4. Hrytsenko, A. (2016) Ukraine's economy on the road to inclusive development. Economics and forecasting. №2. P. 9-23. [in Ukrainian]

5. Bobukh, I. M., Shchegel, S. M. (2018) Strategic environments of economic growth in Ukraine: inclusiveness as a key priority. Visnyk of National Academy of Sciences of Ukraine. №7. С. 55-70. [in Ukrainian]

6. Ovcharenko, N. A. (2019) Inclusive potential of music education: theoretical discourse. Scientific notes. Series «Pedagogical sciences». №182. P.35-38. [in Ukrainian]

7. Migalush, A. A. (2009) Upbringing Tolerant Attitude to People with Special Needs in Inclusion Education. Visnyk of Zhytomyr Ivan Franko State University. № 46, P. 88-91. [in Ukrainian]

8. Dziuba, O. (2019) Muslim discourse or discourse of Muslims: a method of research object nomination in discourse analysis. Ukrainian society. № 2 (69). P. 51-60. [in Ukrainian]

9. Dziuba, O. (2019) Features of the development of a research plan for Muslims discourse analysis of the Ukrainian press. Grani. № 6 (22). P. 42-55. [in Ukrainian]

10. Charaudeau, P. (2013) Discurso das Mídias. São Paulo. p. 285 [in Portuguese]

11. Gee, J. P. (2014) An introduction to discourse analysis: Theory and method. Routledge.

12. Bogardus, E. S. A Social Distance Scale. (1933) Sociology and Social Research. № 17. P. 265-271. [Online]. Available at: https://brocku.ca/MeadProject/Bogardus/Bogardus_1933.html (Accessed: 23 September 2020)

13. Soroka I. (2012) The native, the strange, the different: sociocultural perceptions of the Other. Kharkiv, Karazin Kharkiv National University.

14. Hackett, C. (2017) 5 facts about the Muslim population in Europe. Pew Research Center. [Online]. Available at: <https://www.pewresearch.org/fact-tank/2017/11/29/5-facts-about-the-muslim-population-in-europe/> (Accessed: 23 September 2020)

15. Jørgensen, M., Phillips L. (2008) Discourse Analysis as Theory and Method. Kharkiv: Humanitarian Centre. 352 p.

СІЛЬСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЇ АГРАРНОЇ СФЕРИ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Станіслав Катаєв,

доктор соціологічних наук, професор, завідувач кафедри соціології та соціальної роботи
Класичного приватного університету, вул. Жуковського 70а, м. Запоріжжя, 69002, Україна
e-mail: kataev@i.ua, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0003-3140-6540>

У статті здійснюється порівняльний аналіз ставлення до реформування села та інших питань його життя представників різних груп сільського населення, перш за все сільської інтелігенції та працівників фізичної праці. Підкреслюється, що сільська інтелігенція, яка покликана стати одним із головних агентів реформування села, оскільки їй притаманний більш високий рівень потенційної та реальної соціальної суб'єктності, тим не менш далеко не завжди реалізує свій потенціал в інтересах модернізації аграрної сфери, що, зокрема, зумовлено особливостями її менталітету. Акцентується на тому, що специфіка характеру діяльності працівника розумової праці в аграрному секторі полягає в тому, що часто окрім реалізації основних своїх функцій, пов'язаних з посадою і професією, він займається сільською працею (робота на присадибній ділянці, догляд за домашніми тваринами тощо). Спосіб життя сільського інтелігента зумовлює особливість його ментальності, яка має амбівалентний характер. З одного боку, ментальність сільського інтелігента детермінована його освітою, розумовим характером праці, рівнем культури, у тому числі культури міста. З іншого боку, його ментальність зумовлена традиціями сільської громади, сільською працею, культурними зразками сільського жителя. Наводяться дані соціологічного дослідження, які свідчать про те, що сільська інтелігенція в меншому ступені підпадає під вплив традиціоналізму, ніж інші соціальні групи на селі; вона більшою мірою, ніж інші селяни, налаштована покинути село. В контексті ставлення до реформ в аграрній сфері особлива увага приділяється масштабній реформі децентралізації, яка здійснюється в Україні та має не тільки економічні, організаційні, а й інституційні та соціокультурні наслідки. Зазначається, що ці наслідки по-різному виявляються в міській та сільській місцевості та по-різному сприймаються різними соціальними групами. З огляду на матеріали дослідження, засвідчується, що ставлення до реформ на селі, зокрема до створення об'єднаних територіальних громад (ОТГ), у представників сільської інтелігенції більш позитивне, ніж у представників фізичної праці. Підкреслюється, що, незважаючи на амбівалентність ставлення сільської інтелігенції до ОТГ (згідно даних, що представлені у статті), серед її представників вдвічі більше їхніх супротивників, ніж прибічників; проте водночас опитані робітники розумової праці в більшій мірі відчують себе членами нових територіально-адміністративних утворень на селі, ніж решта соціальних груп, що живуть там.

Ключові слова: аграрна сфера, сільська інтелігенція, працівники фізичної праці, реформа децентралізації, ставлення до реформ різних груп сільських мешканців.

**Rural intelligentsia in the conditions of transformation of agrarian sphere
of modern Ukrainian society**

Stanislav Kataev,

Doctor of sociological sciences, professor,
Head of department of sociology and social work, Classic Private University, Zhukovskoho St.
70a, Zaporizhzhya, 69002, Ukraine
e-mail: kataev@i.ua, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0003-3140-6540>

The article provides a comparative analysis of the attitude to the village reform and other issues of its life by representatives of different groups of the rural population,

especially rural intellectuals and manual workers. It is emphasized that the rural intelligentsia, which is called to become one of the main agents of village reform, as it has a higher level of potential and real social subjectivity, nevertheless does not always realize its potential in the interests of modernization of agriculture, which, in particular, features of their mentality. Emphasis is placed on the fact that the specifics of the nature of the mental worker in the agricultural sector is that often in addition to the implementation of its main functions related to position and profession, he is engaged in rural work (work on the farm, cattle care, etc.). The way of life of a rural intellectual determines the peculiarity of his mentality, which has an ambivalent character. On the one hand, the mentality of the rural intellectual is determined by his education, the mental nature of work, the level of culture, including the city culture. On the other hand, his mentality is due to the traditions of the rural community, rural labor, cultural patterns of the villager. Sociological research shows that the rural intelligentsia is less influenced by traditionalism than other social groups in the countryside; it is more willing than other peasants to leave the village. In the context of the attitude to reforms in the agricultural sector, special attention is paid to the decentralization reform, which is carried out in Ukraine and has not only economic, organizational, but also institutional and socio-cultural consequences. It is noted that these effects are manifested differently in urban and rural areas and are perceived differently by different social groups. According to the research, it is shown that the attitude to reforms in rural areas, in particular to the creation of united territorial communities (OTG), among the rural intelligentsia is more positive than among the representatives of manual labor. It is emphasized that, despite the ambivalence of the attitude of the rural intelligentsia to the OTG (according to the data presented in the article), its representatives are twice as many of their opponents than supporters; however, at the same time, the interviewed mental workers feel more like members of the new territorial-administrative formations in the countryside than other social groups living there.

Keywords: agrarian sphere, rural intelligentsia, manual workers, decentralization reform, attitude to reforms of different groups of rural residents.

Сельская интеллигенция в условиях трансформации аграрной сферы современного украинского общества

Станислав Катаев

*доктор социологических наук, профессор, заведующий кафедрой социологии и социальной работы Классического частного университета, ул. Жуковского, 70а, г. Запорожье, 69002, Украина
e-mail: kataev@i.ua, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0003-3140-6540>*

В статье осуществляется сравнительный анализ отношения к реформированию села и другим вопросам его жизни представителей различных групп сельского населения, прежде всего сельской интеллигенции и работников физического труда. Подчеркивается, что сельская интеллигенция, призванная стать одним из главных агентов реформирования села, поскольку ей присущ более высокий уровень потенциальной и реальной социальной субъектности, тем не менее далеко не всегда реализует свой потенциал в интересах модернизации аграрной сферы, что, в том числе, обусловлено особенностями ее менталитета. Акцентируется внимание на том, что специфика характера деятельности работника умственного труда в аграрном секторе заключается в том, что часто, помимо реализации основных своих функций, связанных с должностью и профессией, он занимается сельским трудом (работа на приусадебном участке, уход за домашними животными и т.д.). Образ жизни сельского интеллигента обуславливает и особенность его ментальности, которая имеет амбивалентный характер. С одной стороны, ментальность сельского интеллигента детерминирована его образованием, умственным характером труда, уровнем культуры, в том числе культуры городской. С другой стороны, его ментальность обусловлена традициями сельской общины, сельским трудом, культурными образцами сельского жителя. Приводятся данные социологического исследования, свидетельствующие о том, что сельская интеллигенция в меньшей степени подвергается влиянию традиционализма, чем другие социальные группы в деревне; она больше, чем остальные сельские жители настроена покинуть село. В контексте отношения к реформам в аграрной сфере особое внимание уделяется масштабной реформе децентрализации, которая осуществляется в Украине и имеет не только экономические, организационные,

но и институциональные и социокультурные последствия. Подчеркивается, что эти последствия по-разному проявляются в городской и сельской местности и по-разному воспринимаются различными социальными группами. Исходя из материалов исследования, формулируется вывод о том, что отношение к реформам на селе, в частности к созданию объединенных территориальных громад (ОТГ), у представителей сельской интеллигенции более позитивное, чем у представителей физического труда. Несмотря на амбивалентное отношение сельской интеллигенции к ОТГ (согласно данным, представленным в статье), среди ее представителей вдвое больше их противников, чем сторонников; в то же время опрошенные работники умственного труда в большей степени чувствуют себя членами новых территориально-административных образований на селе, чем остальные социальные группы, живущие там.

Ключевые слова: аграрная сфера, сельская интеллигенция, работники физического труда, реформа децентрализации, отношение к реформам разных групп сельских жителей.

Постановка проблеми. Трансформація аграрної сфери українського суспільства відбувається під впливом низки реформ, зокрема масштабної реформи децентралізації, яка має не тільки економічні, організаційні, а й інституційні та соціокультурні наслідки, які по-різному виявляються в міській та сільській місцевості. На селі децентралізація супроводжується об'єднанням декількох окремих громад, одним із завдань якого є вирішення проблеми подолання/мінімізації матеріально-фінансової неспроможності цих громад. Закон України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» [1] був прийнятий ще у 2015 році. Створення об'єднаних територіальних громад (ОТГ) зумовило укрупнення осередків місцевої влади на селі. Водночас процес супроводжується скороченням соціальної інфраструктури: закриваються збиткові школи, медичні пункти, культурні, спортивні та інші об'єкти. Мешканці маленьких сіл стають вразливими у своїх правах; значно ускладнюється їхній доступ до основних соціальних благ: медичного обслуговування, освіти для дітей, умов для культурного дозвілля тощо. Автори реформи аргументують необхідність скорочення соціальної інфраструктури в невеликих селах її надмірною дорожнечою. Дійсно, навчання дітей у неформатних школах маленьких сіл є в десятки разів дорожче, ніж в опорних школах об'єднаної громади. Крім того, маленькі школи важко забезпечити кваліфікованими вчителями, а об'єкти охорони здоров'я в маленьких селах складно забезпечити кваліфікованим медичним персоналом. Задоволення соціальних потреб жителів маленьких сіл здійснюється в установах соціальної інфраструктури

центральної сіл об'єднаної громади. Але дістатися до цих сіл іноді дуже складно. Ці обставини підсилюють депресивні характеристики ментальності сільських мешканців, що, у свою чергу, зумовлює їхнє негативне ставлення до реформ аграрної сфери.

Означені явища по-різному сприймаються різними соціальними групами на селі. Зокрема, є специфіка у суб'єктивному сприйнятті реформ сільською інтелігенцією.

З огляду на це, метою даної публікації є виявлення та здійснення емпіричної верифікації особливостей сприйняття реформ в аграрній сфері сільською інтелігенцією.

Огляд літератури з обраної проблематики. Аналіз обраної нами теми довів, що питання ролі інтелігенції в модернізації українського села розглядали у своїх роботах такі дослідники, як Т. Цьомра, Я. Платмір, В. Чигрін, А. Шатохін, С. Шамара та ін; проблемою децентралізації влади в Україні займалися такі науковці, як В. Авер'янов, Е. Афонін, В. Бакуменко, Л. Белей, Т. Забейворота, Г. Коваленко, В. Ковальова, К. Линьов, Л. Мельничук, С. Романюк, Ю. Сурмін, А. Ткачук, В. Цветков та ін. Емпіричні соціологічні дослідження процесів децентралізації, зокрема її соціальних аспектів, здійснювали Е. Афонін, А. Ашурбеков, Ф. Хрустальов [2], Л. Зеленкевич [3] та ін. Опитування громадської думки стосовно децентралізації здійснювали вче-

Київського міжнародного інституту соціології, Центру «Соціальні індикатори» та інші соціологічні групи [4], [5], [6]. На соціальні проблеми децентралізації звертається увага у доповіді «Децентралізація в Україні: досягнення, надії та побоювання» [7] підготовленої Українським незалежним центром політичних досліджень.

Виклад основного матеріалу. Реалізуючи мету цієї публікації, перш за все зазначимо, що під інтелігенцією ми розуміємо працівників, зайнятих переважно розумовою працею. Ми використовуємо соціологічне трактування цього поняття, не торкаючись його інших тлумачень, зокрема культурологічних. З огляду на тему нашої статті, зазначимо, що всі представники сільської інтелігенції мають вищу або середню спеціальну освіту. Останнє пов'язано із тим, що на селі іноді не вистачає працівників розумової праці, які мають відповідну (вищу) освіту. Проте для цілей операціоналізації ми будемо використовувати і критерій рівня освіти, тим більше, що, згідно даного дослідження, результати якого аналізуються в цій статті, серед сільських працівників розумової праці 70% мають вищу освіту.

Зазначимо, що осіб з вищою освітою на селі абсолютно і відносно значно менше, ніж у місті. Так, у 2016 г. в Україні частка населення у віці 22 роки і старші, яке має повну вищу освіту, складала 27,2%. При цьому серед міського населення ця частка складає 34,6%, а серед сільського населення – майже у 3 рази менше (13%) [8]. Тож сільська інтелігенція має відносно обмежений освітній потенціал, що, на нашу думку, може впливати на ефективність виконання нею своїх функцій [9].

У літературі, присвяченій аналізу функцій сільської інтелігенції, зазвичай підкреслюється, що її головна місія – це сприяння модернізації на селі, що особливо проявилось в 20-30 роках минулого сторіччя [10]. За умов сучасного українського суспільства ця функція сільської інтелігенції стає все більш значущою. Її реалізація відіграє інтересам держави, так і інтересам громадянського суспільства.

Як свідчить історія, сільські жителі сприймали та й сьогодні сприймають інтелігентну людину як таку, що може значно краще, ніж вони самі, виразити їхні інтереси, вимоги, потреби тощо.

Засновуючись на результатах авторського дослідження, С. О Шамара зазначає, що «сільські мешканці головною місією інтелігенції вважають «активну участь у піднесенні культурного рівня села» [11]. Вони вважають, що сільська інтелігенція має «сумлінно виконувати роботу і вдосконалювати свій фах», «виховувати молодь»,

«організувати дозвілля сільських мешканців», «допомагати пенсіонерам», «залучати спонсорів» до процесів модернізації села [11].

Думки мешканців села поділяють дослідники, які вивчають функції сільської інтелігенції: «Сьогоднішні суспільні очікування ставлять перед інтелігенцією українського села складні завдання в галузі освіти, піднесення рівня агрономічної культури ведення господарств, економічної грамотності, правової свідомості та культурного дозвілля його мешканців» [12].

До сільської інтелігенції зазвичай відносять представників таких професій та видів трудової зайнятості, як учитель, лікар, священник, управлінець, бухгалтер, співробітник соціальних служб, зоотехнік-ветеринар, агроном, головний механік, співробітник (завідувач/ка) будинку культури, землевпорядник, співробітник Центру надання адміністративних послуг (ЦНАП), завідувач/ка пошти, бібліотекар, адвокат у складі ЦНАП та ін. Звичайно, представників деяких з цих професій немає в кожному селі, але вони є у більшості центральних сіл або селищ об'єднаних територіальних громад. До речі, згідно дослідження, характеристики якого будуть надані нижче, 80% голів ОТГ запорізького регіону мають вищу освіту.

Дослідники відмічають, що сільська інтелігенція, «незважаючи на своє складне суспільне і матеріальне становище, зробила вагомий внесок у відбудову, реконструкцію і модернізацію культурно-освітньої та господарської інфраструктури українського села» [12].

Підкреслимо, що специфіка трудової зайнятості працівника аграрного сектору полягає в тому, що часто, крім основних своїх функцій, пов'язаних з посадою і професією, він займається домашнім господарством, що зумовлено способом життя сільського жителя, звичкою, що залишилася з дитинства; вимушеними обставинами, недостатнім матеріальним забезпеченням за основним заробітком, прагненням не відрізнитися від своїх сусідів тощо.

Спосіб життя сільського інтелігента зумовлює і особливості його ментальності, яка, з одного боку спричинена освітою, розумовим характером праці, певним рівнем культури, що має риси міської. З іншого боку, ментальність сільської інтелігенції

зумовлена традиціями сільської громади, працею у своєму господарстві, культурними зразками сільського жителя. Тож специфіка сільського інтелігента полягає в тому, він що поєднує в собі риси міського та сільського жителя, працівника розумової і фізичної праці, носія модерної і традиційної свідомості. Він «інакший» як у міському, так і в сільському соціальному середовищі.

Слід відзначити, що в сучасному селі існує певна частина селян, робота яких вимагає знань на рівні вищої освіти. Використання новітніх технологій сільськогосподарського виробництва зумовлює потребу в таких робітниках. На селі існує соціальний прошарок людей, яких можна віднести до категорії «селянин-інтелігент». Мова не йде про вчителя, який займається також сільською працею, а про робітника, якому для виконання своєї основної селянської роботи потрібна вища освіта. Наприклад, згідно даного дослідження, половина фермерів в регіоні мають вищу освіту. Деякі риси соціального характеру фермерів відрізняються як від інших селян, так і від решти людей з вищою освітою.

Як зазначалось вище, в процесах модернізації та реформування села сільська інтелігенція займає дещо більш активну позицію, ніж його інші мешканці. Підтвердження цьому було отримано нами в ході соціологічного дослідження соціальних аспектів аграрної реформи в Запорізькій області, здійсненого в 2019 р. Л. Зеленкевич (за науковим керівництвом автора цієї статті). В рамках дослідження було опитано 778 мешканців сільських громад. Аналіз результатів дослідження виявив кореляцію між рівнем освіти респондентів та деякими характеристиками їхньої ментальності. Так, 35,5% опитаних з середньою освітою вважають, що на селі «потрібно підтримувати традиційні порядки, які давно склалися». Серед осіб з вищою освітою такої думки дотримується лише кожний п'ятий респондент. Це ілюструє відмінність ментальності сільської інтелігенції, яка є агентом модернізації, а отже, в меншому ступені підпадає під вплив традиціоналізму, ніж інші соціальні групи на селі. Цей висновок підтверджують дані про те, що лише незначний відсоток (7,3%) респондентів з більш низьким рівнем освіти вважають, що «швидкі, корінні зміни поліпшують життя селян». Селяни з вищою освітою майже у три рази

частіше (22%) відмічають необхідність прискорення трансформаційних процесів в аграрній сфері українського суспільства.

Що стосується проведеного реформування цієї сфери, то в цьому випадку думки досліджуваних нами освітніх груп практично співпадають. Так, 46,4% менш освічених респондентів та 50,3% опитаних з вищою освітою вважають, що «спочатку потрібно все перевірити, переконатися, що не буде гірше, і тільки потім щось міняти». До вваженого ставлення в здійсненні реформ закликають уряд учасники практично всіх соціологічних досліджень, проведених в Україні в останні 15-20 років. Адже в нашому суспільстві реформи дуже часто не виправдовують надію людей на покращення життя.

Одним з показників традиціоналізму свідомості сільських мешканців є ставлення до колишніх колгоспів. І в цьому питанні існують суттєві відмінності у відповідях респондентів: з приводу ліквідації колгоспів шкодують 34,5% респондентів з невисоким рівнем освіти. Серед представників сільської інтелігенції майже у два рази менше тих (18,5%), хто ностальгує за колишнім соціальним укладом на селі. Але і серед них є частка осіб з залишками традиціоналістської ментальності. Це стосується перш за все респондентів похилого віку.

Що стосується такого критерію, як вік, то серед осіб до 29 років жалкують про розпуск колгоспів у два рази менше, ніж серед осіб похилого віку (відповідно, 16,1% та 36,3%); серед респондентів від 30 до 60 років шкодують про знищення колгоспів 25,3%.

Слід підкреслити, що в нашому суспільстві традиціоналізм існує у двох різновидах: радянський традиціоналізм та традиціоналізм прадавній, який має глибоке історичне коріння. Відносно радянського традиціоналізму зазначимо, що такий феномен, як колгоспний лад, за довгий період свого існування набув статус традиції. Колгосп мав багато спільного з традиційною сільською громадою. Тож розпуск колгоспів сприймається носіями традиціоналістської ментальності як історичний шок.

Водночас альтернатива колгоспної власності на землю – приватна власність негативно сприймається на селі всіма соціальними прошарками.

Так, лише близько 2% малоосвічених селян та 6,6% респондентів з вищою осві-

тою вважають, що Україні «потрібен закон про продаж землі в приватну власність». Можна припустити, що ставлення сільської інтелігенції до приватної власності на землю зумовлена тим, що в сучасній соціально-політичній ситуації у населення України, в тому числі у селян, значна частка яких має земельні паї у власності або орендує землю, немає довіри до того, що їхні права на землю будуть захищені. Залишається сподіватися, що прийняття та, головне, ефективна, реалізація закону про приватну власність на землю змінить негативне ставлення до нього мешканців села.

Немає сумнівів у тому, що соціальне самопочуття сільських жителів багато в чому залежить від того, як вони сприймають майбутнє життя. Як довело наше дослідження, з думкою про те, що «поступово життя на селі налагоджується», погодились лише 4,5% селян з низьким рівнем освіти та кожний десятий респондент з вищою освітою. Тобто сільська інтелігенція дещо оптимістичніше ставиться до свого майбутнього, ніж решта селян, але все ж таки песимістичний погляд на завтрашній день у неї переважає, як і у інших мешканців села.

Соціальні настрої щодо майбутнього певним чином виявляються у бажанні чи небажанні наших респондентів виїхати з села. Як з'ясувалось, майже половина сільської інтелігенції (48,5%) не хоче цього робити. Серед працівників фізичної праці таких виявилось 74,6%. Вражаючи дані щодо позиції фермерів. Серед них не бажають виїхати з села 93,3% респондентів. В цьому пункті фермери відрізняються від решти осіб з вищою освітою, але за іншими показниками фермери значно ближчі до сільської інтелігенції, ніж до решти селян. Наприклад, більшість з них мають модернізаційну, а не традиціоналістську ментальність.

Значна частина представників сільської інтелігенції меншою мірою, ніж решта селян, прагне залишитись жити та працювати в селі. На нашу думку, налаштованість на від'їзд із сільської місцевості створює у інтелігенції додаткові соціально-психологічні труднощі свого перебування на селі. Майже третина (31,6%) представників цієї групи, які бажають поїхати з села, мають намір переїхати у місто, кожен п'ятий мріє виїхати за кордон.

Ставлення до утворення об'єднаних

територіальних громад у представників інтелігенції неоднозначне. Тим не менш серед них (у порівнянні з представниками фізичної праці) більше тих, хто позитивно ставиться до цієї реформи (11,3% та 2,9%, відповідно). Водночас негативне ставлення до ОТГ висловили 22% представників сільської інтелігенції та 40% представників фізичної праці. Як бачимо, серед опитаних нами представників сільської інтелігенції у 2 рази більше тих, хто все ж таки не схвалює створення ОТГ.

Незважаючи на це, близько третини (30,7%) представників цієї групи відчують себе членом об'єднаної громади. Серед представників фізичної праці таке відчуття притаманне 14,3% опитаних.

Висновки

Підводячи підсумки викладеної вище інформації, перш за все підкреслимо, що чи не найважливіше завдання сучасної сільської інтелігенції – бути агентом реформування українського села – реалізується далеко не повною мірою. І хоча на тлі більшості інших соціальних груп, що мешкають у сільській місцевості, інтелігенція більш активно підтримує ті чи інші заходи, спрямовані на реформування сфери, зокрема процеси децентралізації, рівень такої підтримки все ж таки досить низький. Можна зробити висновок, що більш високий рівень ідентифікації сільської інтелігенції з об'єднаною територіальною громадою, з одного боку, та прагнення значної частини представників цієї групи залишити село, з іншого, є проявом дуальності їхньої ментальності, яка зумовлена як культурою села, так і культурою міста.

У цьому контексті важливо зазначити, що трансформація аграрного сектору економіки, індустріалізація села, підвищення частки механізованої праці, впровадження інформаційних технологій збільшує частку сільської праці, що вимагає вищої освіти. Сьогодні на селі з'являється ще один соціальний прошарок, який може (і вже реально є) агентом йог (села) реформування. Йдеться про таку групу, як фермери. Серед них, за результатами нашого дослідження, половина має вищу освіту. І, що дуже важливо, фермери не хочуть залишати село.

Будемо сподіватися, що тісна співпраця цих найбільш освічених груп сільського населення (сільської інтелігенції та

фермерів) сприятиме розвитку їхніх характеристик як суб'єктів ефективного реформування села, його модернізації. Наші подальші теоретичні та емпіричні розвідки ми плануємо присвятити питанням взаємо-

дії сільської інтелігенції з представниками фермерської спільноти, роль якої у житті сучасного українського села стає все більш значною.

Література

1. Про добровільне об'єднання територіальних громад: закон України від 05.02.2015 № 157-VIII // Відомості Верховної Ради. 2015. № 13. ст.91. https://www.international-alert.org/sites/default/files/Ukraine_Decentralisation_RU_2017.pdf
2. Хрустальов Ф. С., Ашурбеков А. А. Соціологічний супровід процесів децентралізації // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики. Збірник наукових праць. 2018. Випуск 78. С. 131-138.
3. Зеленкевич Л. Ідентичність в умовах об'єднаних громад // Грані: науково-теоретичний альманах. Дніпро: Вид-во «Грані», 2019. Том 22. № 2. С. 5-15
4. Звіт: Третє щорічне соціологічне дослідження «Децентралізація і реформа місцевого самоврядування». Програма Ради Європи «Децентралізація і реформа місцевого самоврядування в Україні». 2018. URL: <http://www.slg-coe.org.ua/p13513/>
URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/news/pidtrimku-decentralizaciyi-pidtvverdila-sociologiya-gennadij-zubko> (дата публікації – 28.02.2018)
6. Децентралізація очима населення: порівняльний зріз Запорізької, Луганської, Донецької областей. Звіт за результатами соціологічного дослідження. URL: <https://issuu.com/mlsgroup/docs/decentralization>
7. Децентралізація в Україні: досягнення, надії та опасення. International Alert. Український незалежний центр
8. Кваліфікаційна мапа України. URL: <http://www.futureskills.org.ua/ua/map>
9. Левчук Н. М. Нерівність доступу до освіти в Україні: соціальні детермінанти та наслідки // Демографія та соціальна економіка 2005. № 2. С. 148-158. URL: <https://dse.org.ua/archiv/magazine3.pdf>
10. Платмір Я. Українське село Наддніпрянщини кінця XIX – початку XX ст. у візії інтелігенції: між традицією і модерном. DOI: 10.31651/2413-8142-2018-20-70-74
11. Шамара С. О. Сільська інтелігенція: поняття, дискурси Наукові записки. Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. 2008. Вип. 14. С. 282-286. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzvdpu_ist_2008_14_67
12. Цюмра Т. С. Сільська інтелігенція УСРР та її вплив на розвиток культури та продуктивних сил українського села в добу непу: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата істор. наук: 07.00.01. Черкаси, 2007. 22 с.

References

1. On voluntary association of territorial communities: the law of Ukraine of 05.02.2015 № 157-VIII (2015) Bulletin of the Verkhovna Rada. № 13. p.91.
2. Khrustal'ev, F. and Ashurbekov, A. (2018) Sociological Support Processes of Decentralization. Social technologies: actual problems of theory and practice. Collection of scientific works. 78. P. 131-138
3. Zelenkevich, L. (2019) 'Identity in the conditions of the united communities' Grani: Scientific and theoretical almanac. Dnipro: «Grani». Tom 22. №2. Pp. 5-15.
4. The third annual sociological survey 'Decentralization and local government reform'. Report. Council of Europe Program "Decentralization and Local Government Reform in Ukraine". (2018) URL: <http://www.slg-coe.org.ua/p13513/>
5. Support for decentralization has been confirmed by sociology. (2018) URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/news/pidtrimku-decentralizaciyi-pidtvverdila-sociologiya-gennadij-zubko> (date of publication - 28.02.2018)
6. Decentralization through the eyes of the population: a comparative section of Zaporizhzhia, Luhansk, Donetsk regions. Report on the results of a sociological study. URL: <https://issuu.com/mlsgroup/docs/decentralization>
7. Decentralization in Ukraine of achievements, hopes and fears. International Alert. Ukrainian Independent Center for Political
8. Qualification map of Ukraine. URL: <http://www.futureskills.org.ua/ua/map>
9. Levchuk, N. (2005) 'Inequality in access to education in Ukraine: social determinants and results' Demography and social economy. № 2. Pp. 148-158 URL: <https://dse.org.ua/archiv/magazine3.pdf>
10. Platmir, J. Ukrainian village of the Dnieper region of the late XIX - early XX centuries in the vision of the intelligentsia: between tradition and modernity. URL: <http://ukr-selianynejournal.cdu.edu.ua/article/view/3157/3347>
11. Shamara, S. (2008) Rural intelligentsia: concepts, discourses and features of research in Ukraine. Scientific notes. Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University. Series: History. 2008. Vip. 14. pp. 282-286. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzvdpu_ist_2008_14_67
12. Tsyomra, T. (2007) Rural intelligentsia of the USSR and its influence on the development of culture and productive forces of the Ukrainian village in the days of the NEP. Author. dis. for science. degree of Candidate of History. Science: 07.00.01. Cherkasy. 22 p.

РЕІФІКАЦІЯ ЯК ФАКТОР СУБ'ЄКТИВАЦІЇ ЕЛЕКТРОННИХ ПРИСТРОЇВ: МАГІЯ У XXI СТОЛІТТІ

Богдан Дикань

аспірант кафедри соціології соціологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, майдан Свободи, 4, Харків, 61022, Україна,
e-mail: dykanbohdan@gmail.com, ORCID iD <https://orcid.org/0000-0003-2198-9228>

У статті аналізується проблема сприйняття людьми їхньої повсякденних супутників, помічників та джерел подразливих факторів – електронних пристроїв. Відзначається наявність ознак анімацізму та магичних дій щодо девайсів, виділяються причини збереження такого ставлення до електронних пристроїв у секуляризованому суспільстві, розглядається перспектива суб'єктивації пристроїв. Серед факторів суб'єктивації виділяються внесок інженерів у антропоморфізацію взаємодії користувачів з пристроями, а також вплив медіа на «репутацію» гаджетів. На підставі результатів аналізу змісту заголовків публікацій сучасних медіа ілюструється, яким саме чином ЗМІ впливають на сприйняття девайсів пересічним користувачем. Виділяються «граматичні» та «смыслові» прийоми, в силу яких створюється образ «суб'єктності» пристроїв у новинних публікаціях. Проводиться паралель із механізмами становлення та збереження «культу мертвих» у суспільстві та тим, як формується ставлення суспільства до «розумних» девайсів. Підкреслюється, що сила відзначених факторів набуває суттєвого значення, в першу чергу, через феномен реіфікації. Оскільки в практиках повсякденного використання пристрою користувач не замислюється ані про природу самого пристрою, ані про свою взаємодію з ним, ніяк не відслідковуються витoki, причини цих практик і уявлень про внутрішню структуру пристрою, утворюється фундамент для реіфікації гаджетів, що вже зараз особливо помітно у ставленні дітей до оточуючої їх «розумної» техніки. Відмічається, що наразі факт такої псевдосуб'єктності електронних пристроїв не є очевидним і загальноприйнятим у масовій свідомості, однак реіфікація здатна привести до інституціоналізації електронних пристроїв у якості суб'єктів соціального світу в майбутньому.

Ключові слова: реіфікація, суб'єктивація, антропоморфізація, магія, некросоціологія.

РЕИФИКАЦИЯ КАК ФАКТОР СУБЪЕКТИВАЦИИ ЭЛЕКТРОННЫХ УСТРОЙСТВ: МАГИЯ В XXI ВЕКЕ

Богдан Дикань

аспірант кафедри соціології соціологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, пл. Свободи, 4, Харків, 61022, Україна,
e-mail: dykanbohdan@gmail.com, ORCID iD <https://orcid.org/0000-0003-2198-9228>

В статье анализируется проблема восприятия людьми их повседневных спутников, помощников и источников раздражающих факторов - электронных устройств. Отмечается наличие признаков аниматизма и магических действий в отношении девайсов, выделяются причины сохранения такого отношения к электронным устройствам в секуляризованном обществе, рассматривается перспектива субъективации устройств. Среди факторов субъективации выделяются вклад инженеров в антропоморфизацию взаимодействия пользователей с устройствами, а также влияние медиа на «репутацию» гаджетов. На основе результатов анализа содержания заголовков публикаций современных медиа иллюстрируется, каким образом СМИ влияют на восприятие гаджетов рядовым пользователем. Выделяются «грамматические» и «смысловые» приемы, в силу которых создается образ «субъектности» устройств в новостных пу-

бликациях. Проводится параллель с механизмами становления и сохранения «культы мертвых» в обществе и тем, как формируется отношение общества к «умным» девайсам. Подчеркивается, что сила отмеченных факторов приобретает существенное значение, в первую очередь, из-за феномена реификации. Поскольку в практиках повседневного использования устройства пользователь не задумывается ни о природе самого устройства, ни о своём взаимодействии с ним, никак не отслеживаются истоки, причины этих практик и представлений о внутренней структуре устройства, образуется фундамент для реификации гаджетов, что уже сейчас особенно заметно в том, как дети относятся к окружающей их «умной» технике. Отмечается, что в настоящее время факт такой псевдосубъектности электронных устройств не является очевидным и общепринятым в массовом сознании, однако реификация способна привести к институционализации электронных устройств в качестве субъектов социального мира в будущем.

Ключевые слова: реификация, субъективация, антропоморфизация, магия, некросоциология.

THE REIFICATION AS A FACTOR OF ELECTRONIC DEVICES SUBJECTIVATION: XXI CENTURIES' MAGIC

Bohdan Dykan

PhD student, Department of Sociology, School of Sociology, V. N. Karazin Kharkiv National University, 4, Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine,

e-mail: dykanbohdan@gmail.com, ORCID iD <https://orcid.org/0000-0003-2198-9228>

The perception by people of their everyday satellites, assistants, and sources of disturbance factors that are electronic devices is discussed in the article. The presence of signs of animatism and magic actions in relation to devices is noted, the reasons for their preservation in the secularized society are highlighted, and the perspective of devices subjectivation is considered. Among the factors of the subjectivation, the contribution of engineers to the anthropomorphization of the user interaction with devices, as well as the influence of media on the “reputation” of gadgets, are distinguished. Based on the results of the modern media publications headlines content analysis, it is illustrated how the media influence the perception of gadgets by an ordinary user. «Grammatical» and «semantic» techniques, due to which the image of «subjectivity» of devices is created in news publications, are distinguished. A parallel is drawn between the mechanisms of the formation and preservation of the «cult of the dead» in society and the way the society attitudes towards «smart» devices. It is emphasized that the strength of the noted factors becomes essential, first of all, due to the phenomenon of reification. Since in the practices of everyday use of the device, the user does not think about the nature of the device itself, or about their interactions with it, the origins, reasons for these practices and ideas about the internal structure of the device are not tracked in any way, a foundation for the reification of gadgets is formed, which is already especially noticeable in the fact how children relate to the «smart» technologies around them. It is noted that at present the fact of such a pseudosubjectivity of electronic devices is not obvious and generally accepted in the mass consciousness, however, reification can lead to the institutionalization of electronic devices as subjects of the social world in the future.

The perception by people of their everyday satellites, assistants, and sources of disturbance factors that are electronic devices is discussed in the article. The presence of signs of animatism and magic actions in relation to devices is noted, the reasons for their preservation in the secularized society are highlighted, and the perspective of devices subjectivation is considered. Among the factors of the subjectivation, the contribution of engineers to the anthropomorphization of the user interaction with devices, as well as the influence of media on the “reputation” of gadgets, are distinguished. However, by drawing a parallel with the mechanisms of formation and preservation of the «cult of the dead» in the society, it is emphasized that the strength of these factors acquires a significant character, primarily due to the phenomenon of reification.

Keywords: reification, subjectivation, anthropomorphization, magic, necrosociology.

Вступ: електронні пристрої у фокусі соціології?

У 1973 році в лабораторії XEROX PARC були розроблені основи графічного інтерфейсу, який став важливим фактором зміни характеру взаємодії людини з електронним обчислювальним пристроєм [1]. Незабаром це дозволило таким компаніям, як Apple і Microsoft, запропонувати масовому споживачеві персональний комп'ютер: адже використання останнього стало доступним людині без спеціальної підготовки; для управління комп'ютером відпала необхідність розуміти принципи роботи hardware і software – стало достатньо маніпуляцій із графічним інтерфейсом, у якому можна розібратися інтуїтивним шляхом.

Протягом наступних десятиліть зусиллями багатьох інженерів та дизайнерів все більше спрощувалися механізми взаємодії людини з комп'ютером, при цьому все менш прозорими для користувача ставали процеси, які насправді стоять за операціями, що виводяться на екран (докладніше про це див., наприклад: [2]). Відповідно, не було необхідності пересічним користувачам вивчати будову та устрій обчислювальних девайсів. Навіть мови програмування стали настільки високорівневими¹, що багато сучасних розробників програмного забезпечення не мусять заглиблюватися в принципи комп'ютеробудування для успішного освоєння професії.

Відсутність у пересічних користувачів розуміння принципів роботи обчислювальних пристроїв, постійне зростання кількості таких користувачів² створює простір для численних облуд на цю тему як на рівні повсякденних практик, так і на рівні масової культури (які діалектично взаємопов'язані). Суть облуд, зокрема, полягає у присвоєнні електронним пристроям характерних людині рис, у приписуванні їм на рівні дискурсу усвідомлених само-

стійних дій. Виникає питання, чи не призводять такі дискурсивні спотворення насправді до набуття обчислювальними пристроями властивостей суб'єктів соціальних дій і які онтологічні наслідки дана обставина несе або могла б за собою нести.

Виникає також питання епістемологічного спрямування: чи повинна соціологія при розгляді описаного явища дотримуватися позиції жорсткого фізичізму, або необхідно прийняти сторону в дусі Р. Мертона³? Чи варто дослідникам, ґрунтуючись на справедливих висновках Дж. Сьорля [6], відкинути усі домагання на розгляд обчислювальних пристроїв інакше, ніж речей у долатурівському розумінні, або ж варто пожвавити дискусію про (активне?) місце та роль гаджетів у сфері «суспільного» [7, с. 343]?

Ми у більшій мірі схиляємося до другої позиції, ґрунтуючись на аргументах, наведених до уваги читача нижче в даній статті. Почнемо ж із розгляду того, коли сформувалася ідея про людиноподібну активність речей і в якому вигляді вона збереглася в століття науки та раціоналізації, перейшовши, у тому числі, на уявлення про електронні пристрої.

Аніматизм XXI століття

У феномені антропоморфізації речей, наділення їх властивостями людського характеру і у відповідному ставленні до них немає нічого принципово нового. Аніматичні уявлення та магичні практики впливу на предмети, що начебто мають душу, зустрічаються в різних народів у різні часи [8, с. 127]. Спочатку це було викликано реакцією на ще науково не вивчені явища середовища навколо людини та психічні процеси всередині неї. Згодом «одухотворення» неживих речей та магія стали епархією релігії, описана «властивість» і відповідне ставлення до них більшою і явною мірою залишилася за сакральними предметами (до яких можна віднести і такі нерелігійні сакралізовані речі, як, наприклад, державний прапор). Однак, незважаючи на таку «професіоналізацію» та «спеціалізацію» магичного, імпліцитний аніматизм продовжує зустрічатися й у повсякденності набагато частіше, ніж, здавалося б, це повинно бути в секуляризованому, раціоналізованому (за М. Вебером: [9]) суспільстві.

1 Чим вище рівень мови програмування, тим вища ступінь абстракції команд при її використанні. Низькорівневі мови ближчі до машинного коду, тоді як високорівневі більш подібні людській мові (докладніше див.: [3]).

2 Кількість користувачів інтернету у світі, за даними Internet World Stats (IWS) на 30.06.2018, становить 4 208 571 287 чол.[4], що навіть з урахуванням можливості використання VPN-сервісів, однієї IP-адреси кількома людьми, масок підмереж і т.п. дає право припустити, що кількість користувачів обчислювальних пристроїв досягає декількох мільярдів.

3 Ми, звичайно ж, маємо на увазі теорему Томаса [5].

У тому, як ми оперуємо речами в рамках повсякденності, нерідко проявляється прагнення людини «розуміти всяку істоту як собі подібну і переносити на кожен об'єкт такі якості, з якими вона [людина] сама добре знайома і що вона [людина] знає краще за все» (цит В. Вундта за [8, с. 128]). Ми можемо вилаяти одвірок, що «вдарив» нас, зізнатися у коханні автомобілю, який роками «служив» нам, вважати зрадою похід за покупкою нової пари взуття у тій парі, що хочемо замінити. «Нелюдинам» ми делегуємо «цінності, обов'язки і етику» [10] та відповідним чином ними оперуємо: в рамках принципів цінностей і етики, засвоєних нами в ході соціалізації. Ми використовуємо дієслово «делегувати» саме у його незавершеному виді (на відміну від Б. Латура). Обраний ним завершений вид дієслова означає, по-перше, що процес, який цим дієсловом позначається, колись почався і колись закінчився; по-друге, що почався він пізніше, ніж суспільство ці «цінності, обов'язки та етику» сформувало (після чого тільки «передало» речам). Ми ж стоїмо на позиції того, що цей процес не має кінцевої точки та що в його рамках формування ціннісно-нормативної системи і транслявання її на речі не є послідовними процесами. Навпаки, будучи «живими», «наділеними» «демонічною» природою» [8], речі з високою імовірністю «брали участь» у формуванні морально-етичної системи суспільства поряд з людиною, а не просто «знаходили» її у готовому вигляді. Така ж ситуація, як нам бачиться, складається і навколо сучасних пристроїв, які суспільство, що таким чином не вибивається з описаної нами моделі, нарекло «розумними».

У рамках нашого дослідження нас не цікавить, як виникли подібні взаємини людства з речами і які психологічні процеси брали участь у закріпленні та передачі цих взаємин із покоління в покоління (докладніше про це див., наприклад: [8]). Ми зосередимося на соціальному механізмі збереження даного явища, зокрема щодо сучасних електронних пристроїв.

Метою даної статті є демонстрація того, яким чином реіфікації може виступати фактором суб'єктивації електронних пристроїв. Але перш, ніж ми перейдемо безпосередньо до реіфікації, нам важливо розглянути й інші фактори, а також пояснити читачеві, чому саме реіфікація була виділена нами серед інших.

Інтерактивність пристроїв як фактор їх суб'єктивації

Найбільш очевидним фактором (і тому найменш сильним на даний момент за рівнем свого впливу) ми вважаємо зусилля інженерів по антропоморфізації (використовуємо це поняття у латурівському сенсі [7]) пристроїв і по гуманізації способів взаємодії користувачів з ними (докладніше по цій темі можна прочитати в [2] і [11]). Результат цих зусиль на поверхні: за сучасного рівня технічних досягнень ми вже можемо розмовляти з пристроями, отримувати від них відповіді, й іноді це дійсно нагадує «живу» розмову (не кажучи вже про те, що пристрої можна «змусити» «поговорити» один з одним). Проте це досягнення ще не вийшло зі «Зловісної долини»⁴, такий спосіб взаємодії з електронними пристроями не набув очікуваної маркетологами популярності. Саме тому ми розглядаємо UX-дизайн⁵, за якого взаємодія користувача з пристроєм уподібнюється взаємодії між двома людьми, як фактор, який сам по собі не спричиняє особливий вплив на суб'єктивацію пристроїв. Впливає на наше рішення і та обставина, що феномен ставлення людини-користувача до обчислювального пристрою як до такого, що володіє почуттями, встановлений ще у той час, коли дизайн графічного інтерфейсу більшою мірою був продиктований логікою розробки, а не вивченням способів інтеракції людини з ним (докладніше про різницю див.: [14]). Так, у 1996 р. соціологи зі Стенфорда Кліффорд Насс і Байрон Рівз у результаті серії досліджень виявили феномен, який отримав назву «The Media Equation» [15]. Вони виявили, що через певний рівень інтерактивності програмного продукту користувачі «несвідомо і неминуче» схильні реагувати на нього як на розумну істоту, повноцінного учасника со-

4 «Зловісною долиною» у 1978 році японський вчений Масахиро Морі позначив умовну область на графіку залежності людиноподібного робота і симпатії до нього з боку людей. Згідно з дослідженням, якщо зовнішній вигляд робота наближається до зовнішнього вигляду людини вкрай близько, проте відрізняється в дрібних деталях, це, всупереч очікуванням, відштовхує від нього, робить його неприємним для людей (докладніше див.: [12]). Яскравим сучасним прикладом такого робота є Софія (див.: [13]).

5 User Experience (від англ. «Досвід користувача») – напрям у дизайні (як електронних пристроїв, так і інших речей побуту), в рамках якого продумується, як зробити оперування річчю максимально зручним для користувача.

ціальної взаємодії. І дійсно, в рамках проведеного ними експерименту, коли користувачі під час оцінки роботи комп'ютерів, використовуючи ці ж комп'ютери, намагалися не образити пристрої, не поранити їхні почуття та завищували оцінки (якщо порівнювати їх із контрольною групою, яка оцінки ставила, заповнюючи роздруковані бланки), був зафіксований факт приписування людських почуттів машині. Але чи мають рацію автори дослідження, коли роблять висновки про причини такого приписування і ставлення? Чи справді інтерактивність ввела користувачів в «оману» щодо того, що чи хто перед ними: мертве залізо чи жива істота?

Виключати повністю цей фактор, звичайно, не можна. Дійсно, інтерактивність грає свою роль. Але не тільки з тієї причини, яка здається очевидною і першорядною. Інтерактивність сучасних електронних пристроїв робить свій внесок у їхню суб'єктивацію, скоріше, як зовнішній індикатор, що дає привід вважати, що прогноз ХХ століття, суть якого ми розкриємо нижче, втілюється в життя.

Медійний образ як фактор суб'єктивації

Минуле століття відзначене в історії людства не тільки як час великих технічних звершень, але і як період мрій про ще більші досягнення науки і техніки. Приводом для цих мрій стали унікальні соціально-економічні умови, що неминуче відбулися на повсякденному житті пересічних громадян⁶. Вони

6 Протистояння двох наддержав призвело до того, що навіть держави-представники капіталістичного табору виділяли колосальні ресурси на дослідження в області науки і техніки. Звичайно, в першу чергу, це робилося з метою розвитку військової промисловості. Але навіть з урахуванням цього складно уявити подібні фінансові вливання в науку за часів панування принципів «дикого ринку» в «звичайних» умовах існування капіталістичної держави (мається на увазі, коли відсутня держава, що втілює ідеологічного конкурента), оскільки вливання в наукові розробки приносять прибуток лише через кілька десятиліть. Саме за рахунок таких фінансових вливань і утворилася, наприклад, «Кремніева долина» [16]. Пізніше, з ослабленням напруження «холодної війни», ІТ-компанії США змогли дозволити собі використовувати науково-технічні напрацювання (зроблені за рахунок державного фінансування) з метою отримання власного прибутку – шляхом продажу тих же персональних комп'ютерів представникам середнього класу, який утворився, не в останню чергу, в силу вищеописаних соціально-економічних обставин.

«Зближення» пересічних громадян з найновішими технологіями, безпосереднє спостереження ними

втілювалися і в той же час діалектичним чином закріпилися завдяки творам науково-фантастичного жанру, які пронизують усе попереднє століття: не тільки літературним, а й вираженим у різноманітних формах поп-культури, особливо 60-80-х років. Популярність творів даного напрямку з їхньою підтвердженою здатністю до передбачень, наближеністю до наукової обґрунтованості, реалістичністю (за умови досягнення суспільством нового рівня науково-технічного розвитку) відображали факт імплементації ідей і продуктів науково-технічного прогресу (і його неминучого продовження) в повсякденність. У підсумку цілі верстви населення були «підготовлені» до появи не тільки персональних комп'ютерів, але й ще не існуючих на той час телекомунікаторів, міжзоряних подорожей, людиноподібних роботів та інших пристроїв, наділених самосвідомістю і штучним інтелектом. Така «підготовленість» використовується для рекламних маніпуляцій під час презентації нових пристроїв (маркетингові назви «голосовий асистент», «штучний інтелект», «розумні речі»), а також сучасними медіа, цілі яких визначені логікою вільного ринку⁷.

З метою дізнатися, як сучасні засоби масової інформації транслюють на суспільство уявлення про суб'єктність електронних пристроїв або програмного забезпечення, ми провели аналіз змісту заголовків новинних статей онлайн-видань, досліджуючи, як часто офісний співробітник зустрічає заголовки, що приписують електронним пристроям або програмному забезпеченню властивості суб'єкта⁸

За період дослідження з 80 новинних заголовків, у яких згадувалися електронні пристрої або програмне забезпе-

результатів прогресу, стало однією з причин віри в те, що цей прогрес не зупиниться.

7 Маємо на увазі, що мета новинних видань, які діють у рамках логіки вільного ринку, полягає, в першу чергу, у замануванні аудиторії (а не у її правдивому інформуванні). Як свідчить приведені далі дослідження, в результаті дотримання такої логіки ЗМІ часто перекручують факти, щоб зробити матеріал більш «хайповим», сенсаційним, таким, що заманює до прочитання.

8 Під суб'єктністю в рамках дослідження маляся на увазі здатність до виконання соціальних дій у веберівському розумінні, яке передбачає осмисленість дії та орієнтацію на реакцію інших.

Таблиця 1

Зміст заголовків у ЗМІ

Зміст заголовків	Приналежність до групи
«Фитнес-трекер спалил секретные военные базы» [17]	Граматична група
«Роботы будут успокаивать инвесторов во время биржевой паники» [18]	
«Умные колонки Alexa хихикают и пугают пользователей» [19]	
«Можно ли научить искусственный интеллект шутить?» [20]	
«Self-Driving Uber Car Kills Pedestrian in Arizona, Where Robots Roam» [21]*	
«И ты, Брут?!» — даже секс-роботы скоро будут отказывать негодным мужчинам» [22]	
«Сингапурские фонарные столбы начнут узнавать людей в лицо» [23]	
«Автомобиль Tesla в режиме автопилота столкнулся с машиной полиции в городе» [24]	
«Google держит вас в персональном «поисковом пузыре», даже если выйти из аккаунта» [25]	
«Фитнесбраслет сочувствует маме» [26]	
«Искусственный интеллект не смог победить на дебатах с человеком» [27]	
«Искусственный интеллект научился генерировать поддельные человеческие лица и писать новости» [28]	
«Как алгоритмы Amazon определяют, кого пора уволить» [29]	
«Нейросеть начнёт отчислять российских студентов из вузов» [30]	
«Функция ЭКГ уже спасла жизнь владельцу Apple Watch» [31]	
«Apple Watch снова спасли жизнь человека» [32]	Смислова група
«Искусственный интеллект научился блефовать» [33]	
«Искусственный интеллект научился понимать, почему дети плачут» [34]	
«Искусственный интеллект научился готовить коктейли» [35]	
«Одни американские программисты решили запустить нейросеть, способную генерировать такие изображения, которые человек не смог бы описать» [36]	
«Виртуальные модели становятся всё реалистичнее» [37]	
«Знакомьтесь с Шуду: первой в мире цифровой супермоделью» [38]	

чення, 22 містили повідомлення, що нас цікавили⁹.

У результаті систематизації відібраних повідомлень ми каталогізували їх у дві групи: «граматичну» та «смислову». До «граматичної» групи увійшли ті заголовки (їх кількість – 19), в яких ефект суб'єктності пристрою або програми досягається за рахунок побудови речення, де пристрій або програма виступає підметом, а активна дія – присудком. У «смисловій» групі (3) знаходяться назви новинних статей, де суб'єктність відображена у сенсі речення (див. табл. 1).

⁹ Дослідження проводилося в період з 1 січня 2018 року по 30 серпня 2019 року. Дослідники не аналізували зміст джерел із заздалегідь визначеної вибірки. Навпаки, нас цікавила частота саме ненавмисних «натраплень» на аналізовані повідомлення. Методологія вимагає подальших доопрацювань, і на даний момент дослідження не претендує на репрезентативність, однак дозволяє отримати дані якісного характеру. У ролі індикатору дослідницьки релевантних повідомлень було визначено поєднання згадки електронного пристрою або програмного забезпечення разом з дієсловами, що позначають активну самостійну дію електронного пристрою (з можливою вказівкою на усвідомленість), часто в поєднанні з прикметником, що приписує електронному пристрою схильність до самостійності, активності, усвідомленості, або ж у контексті, який вказує на приписування пристрою здібності здійснювати соціальні дії.

* «Безпілотний автомобіль Uber збив жінку на смерть»

Необхідно підкреслити, що в змісті самих новинних статей часто наводяться пояснення, які розвінчують суб'єктність пристроїв і програм, приписану в заголовку: в них активними діючими особами вже виступають інженери, вчені, дослідники, які створили відповідний пристрій чи програму. Проте саме через назви статей – нерелексивно використані, «клікбейтні», звичні мовленнєві конструкції – задається і одночасно видає себе соціальне несвідоме [39], в якого не викликає протест і опір зіткнення з повідомленням про антропоморфні девайси та програми.

Повідомлення «граматичної» групи подібні між собою, їхня формула проста: до назви або родового поняття, що означає певну технологію, додається дієслово, яке «звичніше» бачити поруч з іменником, що позначає людську істоту. Відносно цієї групи можна було б сказати, що це всього лише «форма мови», «метафора» (подібним чином ми говоримо, наприклад, «соціологія вивчає», що не робить соціологію антропоморфною). Однак із досліджень аніматизму ми вже знаємо, що «метафора» «йде дощ» відсилає нас до дійсних уявлень людини про природу дощу (його реальної здатності «ходити»), які знайшли своє втілення в

дискурсі. Знаємо ми і про діалектичне взаємовизначення дискурсу та реальності [39]. Тому, навіть якщо ми зараз і усвідомлюємо таке поєднання іменників і дієслів лише як художній прийом, ми повинні розуміти можливі перспективи та наслідки вкорінення такого поєднання в дискурсі та його впливу на соціальне несвідоме, про яке йшлося вище.

«Смислова» група більш явно маніпулює описаними нами «очікуваннями» читачів. Візьмемо, наприклад, назву «Віртуальні моделі стають все більш реалістичними». По-перше, з неї випливає, що чітко провести межу між «граматичною» та «смисловою» групою не можна, оскільки і в цьому повідомленні, що належить до другої групи, зустрічаємо присудок, що свідчить про те, що віртуальні моделі самостійно «стають» реалістичнішими. В більшій мірі нас зацікавило використання словосполучення «все більш реалістичними». З нього випливає, що як у авторів тексту є певний бекграунд, так і (як, принаймні, вони очікують) у реципієнта наявний певний багаж знань, згідно з яким, з одного боку, попередні спроби «реалістизації» моделей вже були, з іншого - десь у майбутньому є часова точка, в якій віртуальні моделі повністю реалістичні, і саме до цієї точки рухається науково-технічний прогрес. Інші назви зі «смислової» групи (див. табл. 1) відсилають до очікувань членів суспільства, згідно з якими електронні пристрої та програми неминуче оволодіють людськими професіями, в тому числі творчими, і вже зараз ми нібито бачимо перші кроки. Про те, які в дійсності люди та їхні розробки стоять за цими «кроками», назви статей не висвітлюють¹⁰.

Отже, ми виділили два фактори, які сприяють суб'єктивації електронних пристроїв та їхньому олюдненню в сприйнятті користувачами в повсякденності: їхня інтерактивність, а також медійний образ, у рамках якого вони «наділені» людськими якостями. Однак ані перший, як ми вже відзначали, ані другий фактор ми не вважаємо визначальним. По-перше, тому що ми ніяк не фіксуємо широке поширення факту суб'єктивації електронних пристроїв користувачами або того, що ми назвали псевдосуб'єктивністю (наше об-

ґрунтування використання цього поняття див. у: [6]). По-друге, навіть якби феномен псевдосуб'єктивності спостерігався нами повсюдно вже зараз, ми не вважали за можливе акцентувати на антропоморфності дизайну і на впливі медіа як факторах, які є ядром процесу формування такої суб'єктивності.

Реіфікація як фактор антропоморфізації

Це ядро ми знаходимо у механізмах формування наших неререфлексованих уявлень про повсякденний світ, якими ми найчастіше і керуємося при використанні електронних пристроїв. У практиках повсякденного використання пристрою користувач не замислюється ані про природу самого пристрою, ані про свою взаємодію з ним. У повсякденних практиках і в уявленнях про повсякденність актором ніяк не відслідковуються витoki, причини цих практик і уявлень. Ця обставина лежить в основі механізму становлення «реіфікації» [41, с. 61], або «уречевлення» [42, с. 72-75], яка і знаходиться, згідно з нашим дослідженням, у фундаменті формування уявлень про електронні пристрої як такі, що наділені суб'єктивністю. Звичайно, цей фактор не єдиний, особливо, якщо ми говоримо про суб'єктивацію електронних пристроїв у цілому (а не тільки про формування уявлення про їхню антропоморфність), і розгляд інших факторів ляже в основу наших подальших пошуків та публікацій. У межах даної статті зосередимося на феномені «уречевлення».

Поставивши собі запитання, яким чином посередництво грошей у суспільних відносинах набуло «природний» характер, перестало підлягати сумніву, основи вивчення феномену реіфікації заклав К. Маркс. Популяризовано це поняття було в працях Д. Лукача, який розвинув ідею про формування «другої природи» товарних відносин, зокрема, і соціальних відносин у цілому. Так, він вказував, що «... людині протистоять як щось об'єктивне, від неї не залежне, підкорююче її своїй антигуманній закономірності, її власна діяльність, її власна праця» [43, с. 182-183]. Соціологізуючи¹¹ поняття реіфікації, П. Бергер і Т. Лукман уже в більш м'якій та абстрактній формі підкреслили, що людина може створювати світ, який потім сприймається

10 Докладніше про те, що реально стоїть за міфологізованим «штучним інтелектом» див., наприклад: [40].

11 Легітимізуючи в полі соціології, «знешкоджуючи» від «підривних» смислів, якими його наділив К. Маркс.

як щось, що не є рукотворним [41, с. 43]. «... Людина може забути про своє авторство в справі створення людського світу ... У неї відсутнє розуміння діалектичного зв'язку між людиною-творцем та її творіннями» [41, с. 61]. Якщо перенести ці твердження на електронні пристрої і програмне забезпечення, що їх начиняє, можна сказати, що сучасне покоління ще пам'ятає факт створення, тому здатне усвідомлювати пристрої як артефакти. Але скільки потрібно часу на реіфікацію щодо електронних пристроїв, уявлень про їхню природу та про необхідні практики для взаємодії з ними. Особливо якщо врахувати ефект каталізатора з боку двох факторів, наведених нами раніше: інтерактивність пристроїв та їхній медійний образ (саме в ролі каталізаторів у поєднанні з реіфікацією, згідно з нашим дослідженням, ці чинники також відіграють важливу роль у суб'єктивації електронних пристроїв).

Дозволяючи собі розширити сферу застосування поняття реіфікації, відзначимо, що їй піддаються не тільки уявлення про пристрої, але й практики їхнього використання. Серед користувачів персональних комп'ютерів існує «звичка» водити маніпулятором «миша» по екрану в той час, коли пристроєм виконується якась тривала операція. І лише деякі знають історію походження цієї практики і справжню її мету. Насправді, архітектура операційної системи Windows 95 приводила до того, що тривалі завдання, оскільки система входила в режим очікування, в якийсь момент переставали виконуватися, тоді як постійне пересування курсору по екрану «змушувало» систему перезавантажити цикл і не входити в режим очікування (докладніше див.: [44]). Вже в наступній версії системи потреба в таких діях відпала, проте вона назавжди укорінилася в повсякденні практики багатьох користувачів. Колись усвідомлені дії, що мають сенс, за допомогою об'єктивації перетворилися в легітимізовані ритуальні дії. Таким чином, феномен реіфікації лежить також в основі того, що Л. Г. Іонін назвав би елементом « нової магічної епохи » [45, с. 33].

«Сучасна магія», згідно з Л. Г. Іоніним, існує в силу ускладнення внутрішнього устрою електронних девайсів, з якими ми маємо справу в повсякденному житті, в результаті чого пересічні користувачі не здатні зрозуміти принцип їхньої дії і несві-

домо порівнюють її з магічною¹². До виділеної Л. Г. Іоніним причини ми б додали також і факт певного зниження рівня знань, не в останню чергу, через вплив цифрових ЗМІ [47]. Крім того, свою роль відіграє політика сучасних підприємств, спрямована на створення максимально закритих продуктів, до внутрішньої будови яких непідготовлений користувач не може отримати доступ¹³. Але більшою мірою в даному випадку істотну роль грає та обставина, що в рамках повсякденності людям і не властиво замислюватися про те, як влаштовані речі, з котрими вони стикаються (якщо, звичайно, людина не стикається з абсолютно незнайомим йому девайсом, його поломкою або «поведінкою», яка раніше не спостерігалася, що призводить до розриву повсякденності і необхідності рефлексії). Сучасній людині, за рідкісним винятком, немає необхідності проблематизувати смартфон, комп'ютер, голосовий помічник, робот-пилосос і т.п. У набагато меншій мірі «розумні» пристрої проблематизується сучасними дітьми. Покоління, яке народилося в другому десятилітті третього тисячоліття, не застало світ без гаджетів, імплікованих у повсякденність¹⁴. І ознаки реіфікації відносно пристроїв, що оточують дітей, уже спостерігаються у їхніх повсякденних практиках.

Так, наприклад, жест «свайп двома пальцями», який використовується при взаємодії з сенсорними екранами для збільшення зображення, що на них виводиться, сучасні діти в деяких випадках намагають-

12 Як зазначив Артур Кларк, «будь-яка досить розвинена технологія не може бути відрізнена від магії» [46].

13 Зокрема, таку політику проповідує компанія Apple. Ось що про це пише автор книги про історію створення iPhone: «Ви коли-небудь намагалися розкрити свій iPhone і подивитися, як він влаштований? Apple така задумка не сподобалася би. Одна з основних причин, чому Apple стала найприбутковішою корпорацією у світі, полягає в тому, що нас тримають подалі від «моргу». Джебс розповів своєму біографу, що дозволили людям копатися в його розробці – значить «дати їм все споганити». Тому всі iPhone загвинчені особливими гвинтами «пенталобами», так що без спеціального інструменту вам не відкрити свій власний телефон. «Бувало, люди говорили мені: «Знаєте, мій телефон став відключатися, працює не так довго, як раніше», – розповідає генеральний директор iFixit, Кайл Вінс. – А я їм відповідав: «Ну так замініть батарею». І ось, чесне слово, чув у відповідь: «А що, там всередині є батарейка?»» [48].

14 Звичайно ж, під світом ми тут не зовсім коректно (з метою спрощення аналізу) маємо на увазі населення країн, які називають розвиненими.

ся перенести в реальний світ, щоб, наприклад, «збільшити» роздруковану фотографію. Вони не замислюються про походження даного жесту, знають тільки, як його застосувати і навіть, що зближує його з магичною дією [8]. Автором цієї статті особисто спостерігався випадок, коли робот-пилосос з причини автоматизації його активності, яка зовні виглядає як осмислена поведінка, сприймався дитиною в якості живої істоти, подібної до домашнього улюбленця.

У силу всього зазначеного вище перед нами постає питання, що буде після об'єктивації, наприклад, звернень «Привіт, Siri» або «Ok, Google»? Зараз ці звернення, які активують так званих голосових помічників, використовуються усвідомлено і навіть з певним зусиллям волі користувача, оскільки такий спосіб взаємодії з пристроями не став «нормальним», габітуалізованим, принаймні в публічних місцях¹⁵. Однак у домашньому середовищі, в родинному колі використання голосових помічників, особливо за посередництвом «розумних» акустичних систем, все більшою мірою стає буденністю. І якщо дорослі переважно ще усвідомлюють артефактність таких асистентів, то для дітей принципи, що стоять за роботою пристроїв, менш прозорі. «Розумна» акустична система відповідає так само, як людина, досить лише вимовити магичну фразу: «Привіт, Siri», «Ok, Google», «Heу, Alexa» і т.п. Це і створює перші прецеденти об'єктивації (в розумінні Бергера та Лукмана) звернення до «розумних» пристроїв¹⁶.

Мерці, що розмовляють¹⁷

У людському суспільстві вже давно існує досвід інституціоналізації суб'єктності «неживих», чий статус абсолютно не заважає їм бути активними соціальними суб'єктами: впливати на суспільні процеси як на глобальному рівні, так і на рівні по-

15 З'ясування причин чого заслуговує окремого дослідження.

16 ЗМІ декілька разів повідомляли про кумедні казуси в результаті взаємодії дітей з «розумними» колонками - батьки отримували рахунки за подарунки, які діти «просили» у голосового помічника від Amazon «Алекси» [49].

17 Назва цієї частини статті відсилає нас до серії науково-фантастичних творів Фредеріка Пола, в яких комп'ютери інопланетної цивілізації (Хічі) представляють собою «записані» особистості померлих представників цієї раси (див., наприклад: [50]). Цікаво, що спроби «створити електронні копії померлих людей» вже робляться [51].

всякденності. І ці суб'єкти – буквально неживі, померлі люди, ті, кого з фокуса соціології не виключав Г. Спенсер [52, с. 299], а Л. Г. Іонін пропонує зробити об'єктами досліджень некросоціології [45, с. 83].

З померлими розмовляють, отримують від них відповіді, їхнє мовчання інтерпретують, від них отримують знаки, вони впливають на поведінку та рішення живих шляхом спостереження за ними (ми навмисно не поставили жодне зі слів цього речення в лапки). Ми як соціологи маємо уявлення про те, якими шляхами «культ мертвих», що утворився за часів більш примітивних уявлень про навколишній світ¹⁸, дійшов до сучасності. Це, зокрема, всі ті ж механізми інституціоналізації, описані П. Бергером і Т. Лукманом [41]. І ці ж механізми з великою ймовірністю будуть брати і вже беруть участь в інституціоналізації «культу гаджетів».

З електронними пристроями розмовляють, вони відповідають, дають нам підказки, а також впливають на нашу поведінку та рішення шляхом створення відчуття спостереження, коли ми не заклеюємо камеру. Сьогодні ми розуміємо, що за цими пристроями та інфраструктурою, що їх обслуговує, за камерами в цих пристроях стоять люди. Але скільки необхідно часу для того, щоб в рамках повсякденних практик використання електронних пристроїв пересічний діяч повністю перестав замислюватися про роль людини у створенні цих девайсів?

Висновки: перспективи суб'єктивації електронних пристроїв

Соціологічне співтовариство в моменти рефлексії неодноразово проблематизувало той факт, що теми для досліджень часто потрапляють в його фокус із запізненням. Завдання даної статті полягало у випередженні, передбаченні питань, які незабаром постануть перед суспільством та суспільними науками. Наше дослідження демонструє, що зараз факт суб'єктності електронних пристроїв не є очевидним і загальноприйнятим у масовій свідомості, проте воно аж ніяк не демонструє, що про суб'єктність

18 Потрібно підкреслити, що цим виразом ми не хотіли продемонструвати поблажливе ставлення до наших предків. Справедливості заради зазначимо, що наші уявлення про соціальне недалеко просунулися в порівнянні з ними.

електронних пристроїв говорити рано чи що вона не реальна (за теоремою Томаса). Відсутність рефлексії феномену не означає відсутність самого феномену.

Якщо використовувати до сприйняття електронних пристроїв і програм, а також практик їхнього повсякденного використання модель П. Бергера і Т. Лукмана, то наше суспільство перебуває на етапі габітуалізації та типізації. Користувачі повсюдно оволодівають навичками взаємодії з гаджетами та вбудовують їх у свій життєвий світ. Але унікальність цього процесу (в порівнянні з подібними) полягає у впливі на нього теоретичних побудов «інтелектуалів та інших розповсюджувачів ідей», вивчення якого П. Бергер і Т. Лукман відклали «на потім» [41, с. 16]. Коли ми досліджуємо чинники формування сприйняття електронних пристроїв користувачами у сфері повсякденного, ігнорування продуктів медіа та поп-культури було б грубим спрощенням, оскільки останні сформували дискурс навколо таких пристроїв раніше, ніж вони (вірніше те, на що вони походять) були втілені в реальність та стали доступні масово-

му споживачеві (як у плані вартості, так і в сенсі керуваності). Цей дискурс міг би бути скоректований у результаті «зіткнення» з «дійсністю», але цього не сталося, оскільки, з одного боку, сучасні засоби масової інформації продовжили його підтримувати та експлуатувати, а з іншого боку - розробники пристроїв, особливо маркетологи, також до нього прислухалися, багато в чому втіливши «очікування» користувачів шляхом зовнішньої імітації.

Самої зовнішньої схожості функціонування гаджетів з наділеною суб'єктністю поведінкою, а також дискурсу, що «наділяє» ці пристрої суб'єктністю, ще недостатньо для прийняття факту їхньої суб'єктивності. Однак ці фактори достатні для того, щоб проблематизувати електронні пристрої в рамках сфери соціального та соціологічного. Якщо ж у цю формулу ввести реіфікацію, то ми виявимо, що вона здатна привести до інституціоналізації електронних пристроїв у якості суб'єктів соціального світу.

Література

1. Росс В. Херох PARC. Хабр. 2010. 5 фев. URL: <https://habr.com/ru/post/83228/>
2. Купер А., Рейман Р., Кронин Д. Об интерфейсе. Основы проектирования взаимодействия / пер. с англ. СПб.: Символ-Плюс, 2009. 688 с.
3. Мулонго К. Чем отличаются низко- средне- и высокоуровневые языки программирования. Techrocks.ru. 2018. URL: <https://techrocks.ru/2018/11/07/low-middle-high-level-programming-languages/>
4. Количество пользователей интернета в мире. URL: http://www.bizhit.ru/index/polzovateli_interneta_v_mire/0-404
5. Мертон Р. Самоисполняющееся пророчество (Теорема Томаса). 2008. URL: <http://socioline.ru/pages/r-merton-samoispolnyayuscheesya-prorochestvo-teorema-tomasa>
6. Сучасне та майбутнє в глобальних і локальних проєкціях. Матеріали Міжнародних соціологічних читань пам'яті Н. В. Паніної / під. ред. Є. Головахи та О. Стегнія. Київ: Інститут соціології НАН України 2018. 187 с
7. Латур Б. Когда вещи дают сдачи: возможный вклад «исследований науки» в общественные науки // Вестник МГУ. Сер. «Философия». 2003. No 3. С. 342-360.
8. Фрейд З. Тотем и табу / пер. с нем. М. В. Вульф. СПб.: «Азбука-классика», 2005. 256 с.
9. Вебер М. Избранные произведения / пер. с нем. Ю. Н. Давыдов. Москва: Прогресс, 1990. 808 с.
10. Латур Б. Где недостающая масса? Социология одной двери // In Debaty o politike i kul'ture. 2004. no. 2 (34). URL: <https://magazines.gorky.media/nz/2004/2>
11. Раскин Дж. Интерфейс: новые направления в проектировании компьютерных систем. URL: <https://www.e-reading.club/book.php?book=89632>
12. Mori M. The Uncanny Valley // lee, Robotics & Automatization Magazine. 2012. P. 98-100
13. Hanson Robotics. Sophia. URL: <https://www.hansonrobotics.com/sophia/>
14. Купер А. Психбольница в руках пациентов. URL: https://program-141.ucoz.ru/_ld/0/9_FMZ.pdf
15. Reeves B., Nass C. The Media Equation: How People Treat Computers, Television, and New Media Like Real People and Places. 1996. URL: https://www.researchgate.net/publication/37705092_The_Media_Equation_How_People_Treat_Computers_Television_and_New_Media_Like_Real_People_and_Places
16. Фелоров В. Неуправляемость Прогресса. История рождения Кремниевой Долины (1950-1970 гг). URL: <https://habr.com/ru/post/412349/>
17. Побыванец А. Фитнес-трекер спалил секретные военные базы. URL: <https://wylsa.com/fitnes-treker-spalil-sekretnye-bazy-voennux/>
18. Роботы будут успокаивать инвесторов во время биржевой паники. URL: <https://bcs-express.ru/novosti-i-analitika/roboty-budut-uspokaiwat-investorov-vo-vremya-birzhevoi-paniki>
19. Сумцов П. Умные колонки Alexa хихикают и пугают пользователей. URL: <https://rozetked.me/news/1272-smeh-bez-prichiny-umnye-kolonki-s-alexa-lyubyat-pohohotat>
20. Куров А. Можно ли научить искусственный интеллект шутить? URL: <https://habr.com/ru/company/funcorp/blog/351428/>

21. Wakabayashi D. Self-Driving Uber Car Kills Pedestrian in Arizona, Where Robots Roam. URL: <https://www.nytimes.com/2018/03/19/technology/uber-driverless-fatality.html?smid=fb-nytimes&smtype=cur&referer=>
22. «И ты, Бруг?!» — даже секс-роботы скоро будут отказывать негодным мужчинам. URL: <https://www.5-tv.ru/news/195535/>
23. Сингапурские фонарные столбы начнут узнавать людей в лицо. URL: <https://24gadget.ru/1161066591-singapurskie-fonarnye-stolby-nachnut-uznavat-lyudey-v-lico.html>
24. В США Tesla в режиме автопилота врезалась в машину полиции. URL: <https://iz.ru/749590/2018-05-30/v-ssha-tesla-v-rezhime-avtopilota-vrezalas-v-mashinu-politcii>
25. Google держит вас в персональном «поисковом пузыре» даже если выйти из аккаунта. URL: <https://habr.com/ru/company/crossover/blog/432296/>
26. Фитнесбраслет сочувствует маме. URL: https://pikabu.ru/story/fitnesbraslet_6486579
27. Мартын А. Искусственный интеллект не смог победить на дебатах с человеком. URL: <https://rozetked.me/news/4807-iskusstvennyy-intellekt-ne-smog-pobedit-na-debatah-s-chelovekom>
28. Гаращенко Д. Искусственный интеллект научился генерировать поддельные человеческие лица и писать новости. URL: <https://rozetked.me/news/4829-iskusstvennyy-intellekt-nauchilsya-generirovat-poddelnye-licha-i-pisat-novosti>
29. Как алгоритмы Amazon определяют, кого пора уволить. URL: <https://habr.com/ru/company/pochtoy/blog/450372/>
30. Кузин В. Нейросеть начнёт отчислять российских студентов из ВУЗов. URL: <https://4pda.ru/2019/08/12/360215/>
31. Кузин В. Функция ЭКГ уже спасла жизнь владельцу Apple Watch. URL: <https://www.iphones.ru/iNotes/funkciya-ekg-uzhe-spasla-zhizn-vladelcu-apple-watch-12-08-2018>
32. Apple Watch снова спасли жизнь человека. URL: <https://www.ferra.ru/news/health/apple-watch-snova-spasli-zhizn-cheloveka-21-07-2019.htm>
33. Невельский А. Искусственный интеллект научился блефовать. URL: <https://www.vedomosti.ru/technology/articles/2019/07/12/806480-iskusstvennii-intellekt-blefovati>
34. Искусственный интеллект научился понимать, почему дети плачут. URL: <https://www.unian.net/science/10582641-iskusstvennyy-intellekt-nauchilsya-ponimat-pochemu-deti-plachut.html>
35. Искусственный интеллект научился готовить коктейли. URL: <https://eadaily.com/ru/news/2019/07/20/iskusstvennyy-intellekt-nauchilsya-gotovit-kocteyli>
36. Одни американские программисты решили запустить нейросеть, способную генерировать такие изображения, которые человек не смог бы описать. URL: <https://telegramfor.me/channel/post.php?id=74098566>
37. Виртуальные модели становятся всё реалистичнее. URL: <https://lifehacker.ru/model-cgi-influencer/>
38. Знакомьтесь с Шуду: первой в мире цифровой супермоделью. URL: <https://theuk.one/znakomtes-s-shudu-pervoj-v-mire-cifrovoj-supermodely/>
39. Бурдые П. О производстве и воспроизводстве легитимного языка / пер. с фр. В. Мильчина // Отечественные записки. 2005. Номер 2. URL: <https://magazines.gorky.media/oz/2005/2/o-proizvodstve-i-voisproizvodstve-legitimnogo-yazyka.html>
40. Хайкин С. Нейронные сети. Полный курс. Москва, 2016. 1104 с.
41. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / пер. с англ. Е. Руткевич. Москва: «Медиум», 1995. 323 с.
42. Маркс К., Энгельс Ф. Собрание сочинений. Том 46. Часть I. Москва, 1968. 317 с.
43. Лукач Г. История и классовое сознание. Исследования по марксистской диалектике / пер. с нем. С. Н. Земляной. Москва: «Логос-Альтера», 2003. 416 с.
44. Пользователи Stack Exchange рассказали, как дёрганье мышью на самом деле ускоряло работу в Windows 95. Оказывается, это правда работало. URL: https://www.reddit.com/r/Pikabu/comments/c9ppt0/%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D1%8C%D0%B7%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%BB%D0%B8_stack_exchange_%D1%80%D0%B0%D1%81%D1%81%D0%BA%D0%B0%D0%B7%D0%B0%D0%BB%D0%B8_%D0%BA%D0%B0%D0%BA/
45. Ионин Л. Г. Парадоксальный сон. Москва, 2005. 320 с.
46. Кларк А. Черты будущего / пер. с англ. Я. Берлин, В. Колтова. Москва, 1966. 64 с.
47. Шпитцер М. Антимозг: цифровые технологии и мозг / пер. с нем. А. Г. Гришина. Москва: АСТ, 2014. 288 с.
48. Мерчант Б. Универсальное устройство / пер. с англ. Е. М. Егорова. Москва: ЭКСМО, 2019. 608 с.
49. Пресс-секретарь Белого дома обвинила Amazon Alexa в покупке Бэтмена по команде двухлетнего сына. URL: <https://tjournal.ru/tech/65017-press-sekretar-belogo-doma-obvinila-amazon-alexa-v-pokupke-betmena-po-komande-dvuhletnego-syna>
50. Пол Ф. За синим горизонтом событий / пер. с англ. Д. Арсеньева. URL: <https://www.you-books.com/book/F-Pol/Za-Sinim-Gorizontom-Sobytij-Hichi-2>
51. Грэй С. В Швеции попытаются создать электронные копии умерших людей. URL: <https://hi-news.ru/eto-interesno/v-shvecii-popytuyutsya-sozdat-elektronnye-kopii-umershix-lyudej.html>
52. Спенсер Г. Социальная статика / пер. с англ. Г. П. Малышев, В. В. Салий. Киев: Гама-Принт, 2013. 496 с.

References

- Ross, V. (2010) Xerox PARC. Habr [online]. Available at: <https://habr.com/ru/post/83228/> [in Russian]
- Cooper, A., Reimann, R. and Cronin, D. (2009) About Face. The Essentials of Interaction Design. Transl from Eng. SPb: "Simvol-Plus" [in Russian]
- Mulongo, C. (2018) What Are Low, Middle, And High Level Programming Languages? [online]. Available at: <https://techrocks.ru/2018/11/07/low-middle-high-level-programming-languages/> [in Russian]
- A Statistics of Internet Use in the World [online]. Available at: http://www.bizhit.ru/index/polzovateli_interneta_v_mire/0-404 [in Russian]
- Merton, R. (2008) A Self-fulfilling prophecy (Thomas Theorem). URL: <http://socioline.ru/pages/r-merton-samoispolnyayuscheesya-prorochestvo-teorema-tomasa> [in Russian]
- Golovaha, Y. and Stegny, O. (eds.) (2018) Ukrainian society: global and local projections. Notes for International sociological readings in memory of Natalia Panina. Kyiv [in Ukrainian]

7. Latour, B. (2003) 'When things strike back: a possible contribution of 'science studies' to the social science' Translated by Stolyarova O. Moscow State University Bulletin. Series «Philosophy». No 3. P. 342-360 [in Russian]
8. Freud, S. (2005) Totem and Taboo. Transl. from Eng. Vulf, M. SPb: "Azbuka-klassika" [in Russian]
9. Weber, M. (1990) Selected works. Transl. from German Davydov, Y. Moscow: Progress [in Russian]
10. Latour, B. Where are the missing masses? Sociology of a few mundane artifacts. Translated from English by Movina [online]. Available at: <https://magazines.gorky.media/nz/2004/2> [in Russian]
11. Raskin, J. (2007) The Humane Interface: New Directions for Designing Interactive Systems. [online]. Available at: <https://www.e-reading.club/book.php?book=89632> [in Russian]
12. Mori, M. (2012) 'The Uncanny Valley' lee, Robotics & Automatization Magazine Pp. 98-100
13. Hanson Robotics. Sophia. [online]. Available at: <https://www.hansonrobotics.com/sophia/>
14. Cooper, A. The Inmates Are Running the Asylum: Why High-Tech Products Drive Us Crazy and How to Restore the Sanity [online]. Available at: https://program-141.ucoz.ru/_ld/0/9_FMZ.pdf [in Russian]
15. Reeves, B. and Nass, C. (1996) The Media Equation: How People Treat Computers, Television, and New Media Like Real People and Places [online]. Available at: https://www.researchgate.net/publication/37705092_The_Media_Equation_How_People_Treat_Computers_Television_and_New_Media_Like_Real_People_and_Pla [in Russian]
16. Felorov, V. B. (2018) Uncontrollable Progress. The story of the birth of Silicon Valley (1950-1970) [online]. Available at: <https://habr.com/ru/post/412349/> [in Russian]
17. Pobyvanets, A. (2018) Fitness tracker leaked secret military bases [online]. Available at: <https://wylsa.com/fitness-treker-spalil-sekretnye-bazy-voennyx/> [in Russian]
18. Robots Will Calm Investors During Stock Market Panic [online]. Available at: <https://bcs-express.ru/novosti-i-analitika/roboty-budut-uspokaivat-investorov-vo-vremia-birzhevoi-paniki> [in Russian]
19. Sumtsov, P. (2018) Alexa smart speakers giggle and scare users [online]. Available at: <https://rozetked.me/news/1272-smeh-bez-prichiny-umnye-kolonki-s-alexa-lyubyat-pohohotat> [in Russian]
20. Kurov, A. (2018) Can artificial intelligence be taught to joke? [online]. Available at: <https://habr.com/ru/company/funcorp/blog/351428/> [in Russian]
21. Wakabayashi, D. (2018) Self-Driving Uber Car Kills Pedestrian in Arizona, Where Robots Roam [online]. Available at: <https://www.nytimes.com/2018/03/19/technology/uber-driverless-fatality.html?smid=fb-nytimes&smtyp=cur&referer=>
22. «And you Brute?!» – even sex robots will soon refuse objectionable men [online]. Available at: <https://www.5-tv.ru/news/195535/> [in Russian]
23. Singapore lampposts will start recognizing people by sight [online]. Available at: <https://24gadget.ru/1161066591-singapurskie-fonarnye-stolby-nachnut-uznavat-lyudey-v-lico.html> [in Russian]
24. Tesla crashed into police car on autopilot [online]. Available at: <https://iz.ru/749590/2018-05-30/v-ssha-tesla-v-rezhime-avtopilota-vrezalas-v-mashinu-politcii> [in Russian]
25. Google keeps you in a personal search bubble even if you log out [online]. Available at: <https://habr.com/ru/company/crossover/blog/432296/> [in Russian]
26. Fitness Bracelet Sympathize with Mom [online]. Available at: https://pikabu.ru/story/fitnesbraslet_6486579 [in Russian]
27. Martyn, A. (2019) Artificial intelligence could not win in the debate with a human [online]. Available at: <https://rozetked.me/news/4807-iskusstvenny-intellekt-ne-smog-pobedit-na-debatah-s-chelovekom> [in Russian]
28. Garashchenko, D. (2019) Artificial Intelligence Learned to Generate Fake Human Faces and Write News [online]. Available at <https://rozetked.me/news/4829-iskusstvenny-intellekt-nauchilsya-generirovat-poddel-nye-chelovecheskie-lica-i-pisat-novosti> [in Russian]
29. How Amazon's algorithms determine who to fire [online] Available at: <https://habr.com/ru/company/pochtoy/blog/450372/> [in Russian]
30. Kuzin, V. (2019) Neuronetworks will begin to expel Russian students from universities [online]. Available at: <https://4pda.ru/2019/08/12/360215/> [in Russian]
31. Kuzin, V. (2018) ECG function has already saved the life of the owner of Apple Watch. [online] Available at: <https://www.iphones.ru/iNotes/funkciya-ekg-uzhe-spasla-zhizn-vladelcu-apple-watch-12-08-2018> [in Russian]
32. Apple Watch saved human life again [online] Available at: <https://www.ferra.ru/news/health/apple-watch-snova-spasli-zhizn-cheloveka-21-07-2019.htm> [in Russian]
33. Nevelsky, A. Artificial Intelligence Learned to Bluff [online] Available at: <https://www.vedomosti.ru/technology/articles/2019/07/12/806480-iskusstvennii-intellekt-blefovot> [in Russian]
34. Artificial intelligence has learned to understand why babies cry [online] Available at: <https://www.unian.net/science/10582641-iskusstvenny-intellekt-nauchilsya-ponimat-pochemu-deti-plachut.html> [in Russian]
35. Artificial intelligence has learned to make cocktails [online] Available at: <https://eadaily.com/ru/news/2019/07/20/iskusstvenny-intellekt-nauchilsya-gotovit-kokteyli> [in Russian]
36. Some American programmers decided to launch a neural network capable of generating images that a person could not describe [online] Available at: https://telegramfor.me/chan_post.php?id=74098566 [in Russian]
37. Virtual models are becoming more realistic [online] Available at: <https://liferhacker.ru/model-cgi-influencer/> [in Russian]
38. Meet Shudu: The World's First Digital Supermodel [online] Available at: <https://theuk.one/znakomtes-s-shudu-pervoj-v-mire-cifrovoj-supermodelyu/> [in Russian]
39. Bourdieu, P. (2005) The Production and Reproduction of Legitimate Language [online]. Transl. from French by Milchina, V. Available at: <https://magazines.gorky.media/oz/2005/2> [in Russian]
40. Khaikin, S. (2016) Neural networks. Complete course. Moscow [in Russian]

41. Berger, P. and Thomas, L. (1995) *The Social Construction of Reality. A Treatise in the Sociology of Knowledge*. Transl. from Eng. Rutkevich, Y. Moscow: Medium [in Russian]
42. Marx, K. and Engels F. (1968) *Collected Works. Volume 46. Part I*. Moscow [in Russian]
43. Lukács, G. (2003) *History and Class Consciousness. Studies in Marxist Dialectics*. Transl. from German Zemlianoy, S. Moscow: "Logos-Al'tera" [in Russian]
44. Stack Exchange users talked about how mouse twitching actually made things faster in Windows 95. Turns out it really worked [online] Available at: https://www.reddit.com/r/Pikabu/comments/c9ppt0/%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D1%8C%D0%B7%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%BB%D0%B8_stack_exchange_%D1%80%D0%B0%D1%81%D1%81%D0%BA%D0%B0%D0%B7%D0%B0%D0%BB%D0%B8_%D0%BA%D0%B0%D0%BA/ [in Russian]
45. Ionin, L.G. (2005) *Paradoxical dream*. Moscow [in Russian]
46. Clark, A. (1966) *Profiles of the Future*. Transl. from Eng. Berlin, Y., Koltova, V. Moscow [in Russian]
47. Spitzer, M. (2014) *Digital Dementia: Arguments on risks and side effects of digital information technology*. Transl. from German Grishina, A. Moscow: AST [in Russian]
48. Merchant, B. (2019) *The One Device*. Transl. from Eng. Yegorova, Y. Moscow: Eksmo [in Russian]
49. White House spokesman accuses Amazon Alexa of buying Batman at the command of her two-year-old son [online] Available at: <https://tjournal.ru/tech/65017-press-sekretar-belogodoma-obvinila-amazon-alexa-v-pokupke-betmena-po-komandedvuhletnego-syna> [in Russian]
50. Paul, F. *Beyond the Blue Event Horizon*. Transl. from Eng. Arsenyeva, D. [online] Available at: <https://www.you-books.com/book/F-Pol/Za-Sinim-Gorizontom-Sobytij-Hichi-2> [in Russian]
51. Gray, S. (2018) Sweden will try to create electronic copies of deceased people [online] Available at: <https://hi-news.ru/eto-interesno/v-shvecii-popytayutsya-sozdat-elektronnye-kopii-umershix-lyudej.html> [in Russian]
52. Spencer, G. (2013) *Social statics*. Transl. from Eng. Malyshev, G., Saliy, V. Kyiv: Gama-Print [in Russian]

Вимоги до оформлення наукових статей та інших матеріалів, що подаються для публікації в «Українському соціологічному журналі»

1. Шифр (бібліографічні показники) УДК.
2. Назва статті (великими літерами).
3. Прізвище, ім'я, по батькові автора.
4. Наукове звання, посада, місце роботи автора (поштова адреса закладу, де працює автор та поштовий індекс).
5. ORCID автора.
6. Електронну адресу автора.
7. Анотації до статті українською, російською та англійською мовою (1800 знаків).
8. Ключові слова до статті (українською, російською та англійською мовами).
9. Текст статті.
10. Назва статті, прізвище автора, наукове звання, посада, місце роботи (поштова адреса закладу, де працює автор) українською, російською та англійською мовами.

При наборі тексту треба дотримуватися наступних вимог:

1. Рисунки та діаграми повинні бути зроблені у додатку до Microsoft Word - Microsoft Graph. Будь ласка, використовуйте для графіків та діаграм кольори від чорно до білого (можна додавати «штриховку» та «узори»).

2. Шрифт - Times New Roman, розмір - 12, інтервал - 1,5

3. Поля - 2 см

Перелік літератури подається наприкінці статті у порядку згадування.

Бібліографія оформлюється згідно Національного стандарту України ДСТУ 8302:2015. Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання. Київ, 2016. 16 с.

Також оформлюється References – джерела з цього списку, перекладені англійською мовою та оформлені згідно з міжнародним бібліографічним стандартом HARVARD style <https://www.mendeley.com/guides/harvard-citation-guide>

Редакція зберігає за собою право скорочувати статті й правити мову статті (без викривлень позиції автора).

До друку приймаються лише наукові статті, які мають такі необхідні структурні елементи:

1. Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями.

2. Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор; виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується стаття.

3. Формулювання мети статті.

4. Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів.

5. Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок в обраному напрямі.

Автори статей несуть відповідальність за достовірність наведених у статті даних, результатів дослідження та обґрунтованість зроблених висновків, а також за порушення авторських прав при використанні зовнішніх матеріалів. Подаючи статтю до редакції, автори тим самим засвідчують, що під час проведення дослідження і підготовки статті вони дотримувались етичних вимог, зокрема Кодексу етики Міжнародної соціологічної асоціації (ISA), Кодексу професійної етики соціолога (CAU), а матеріали, які вони подають, є оригінальними і раніше не публікувались.